

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԾԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿԻՐԱՎՆԵՐ ԵՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրինն է հինգ ռուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ի խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրավաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ, Редакция „Арцаганкѣ“:

Առանձին համարները 10 կ.

Յայտարարութիւնների բառին 2 կ.

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ԻՆ

կարելի է աստորագրուել 6 ամսով, յուլիսի 1-ից մինչև յունվարի 1-ը 1888 թ. 6 ամսուայ բաժանորդագրինն է 3 ռուբլի:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սովի ձայներ Կիլիկիայէն—ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Պաշտօնական տեղեկութիւն: Ուղղինք անցեալի սխալը:—ՆԱՒԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ.—ՖԼԼԻՔՏՈՆ: Դպրոցական տեղեր: Սամուէլ—ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՍՈՎԻ ԶԱՅՆԵՐ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՆ

Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ գտնուող մեր հայ արենակիցներէ՝ կարծես թէ չէ կարելի մի նամակ ստանալ առանց թշուառութեան լուրեր առնելու: Այդ դրախտանման երկրի մէջ, ուր երբեմն իւր և մեզը կը բխէր, ուր երբեմն աշխարհի չորս կողմերէն կը գալթէին իրենց բազմ փնտռելու: Համար, այժմ փուշ և տատակ կը բուսնին և իւր հարազատ զաւակներ իսկ բուն իրենց հայրենիքի մէջ, կարծես, մի դժոխքի մէջ ինկած, այս ու այն կողմ կը զարնուին մի ճամբայ գտնելու, դուրս ելնելու, գալթելու համար: Երբեմն համաճարակ հրդեհ, երբեմն սով, երբեմն տարափոխիկ հիւանդութիւններ և եթէ այդպիսի աղէտներ ալ չպատահին, անդադար տիրապետող հարստահարութիւններն դուր և զազար չեն տար խեղճ հայ ժողովրդին հանգիստ շունչ առնելու համար: Իրաւ որ շատ պարտական ենք մենք մեր այդ արենակիցներին, որ ազգային տունն ու տեղը, մեր հայրենիք իւր աւանդութիւններով ու իշատակներով կարելի եղածին չափ պահպանելու համար,

յամառած, կպած մնացած են հայրենի հողին վրայ, անոր անբաժանելի պահպաններն են եղած:

Եւ ինչ է այս բոլոր թշուառութիւնների պատճառը, քանի որ այդ դրախտանման երկիր երբեմն երջանկութեան պատապարան էր եղած:

Թիւրք կառավարութեան վարչական յուր՝ դուրս թիւնը պատճառ եղած է մեծ մասամբ, որ ընդարձակ բերրի դաշտեր անապատ կը դառնան: Հազորդակցութեան ճանքայներ չկան, որ առատ տարիներ աւելորդ բերքերն շատ հեռի տեղեր ղրկուին, իսկ պակաս եղած ժամանակն ալ պէտք եղածը ուրիշ տեղէ բերուի: ահագին գետերի ջուրերն ի զուր կը հոսին, կերթան, առանց իրենց մերձակայ դաշտերն ոռոգելու: Խառնութիւն և ապահովութիւն չկայ, որ երկրին բնակիչներն իրենց աշխատանքի պտուղն իրենց ուզածի չափ և իրենց ուզած կերպով վայելեն:

Ջարմանալի չէ ուրեմն, որ Կիլիկիայի պէս հարստութեան աղբիւր ելող մի երկրէ սովի և թշուառութեան գոյժեր բերող նամակներ կը հասնին, որոնցմէ կը քաղենք հետեւեալներն:

Ատանաէն մայիս 9/21-ին և 12/24-ին, մեր բողոքական Հայ ազգակիցներէ և ամերիկացի Պատ. Միսիօնարներէն «Աւետաբեր»ին և Կ. Պոլսի Levant Herald անգլիերէն լրագրին գրուած նամակներն կիմացեն, որ Ատանաի, Տարսուսի, Գըզ—Սլուզի և այլ մօտակայ գաւառներին մէջ այժմէն սկսած է սովը երեւիլ իւր ահռելի կերպարանքով: Այս տարի հայաբոյսների առատութեան մասին շատեր իրենց յոյս կտրած էին, բայց չէին կարծեր, թէ Ատանաի դաշտերն, որ տարին մէկ միլիոն ոսկու չափ ցորեն և զարի կտրտաղբեն ուրիշ երկիրներ ղրկելու համար, այս տարի այն աստիճան երաշտութեան ենթարկուէին, որ հազիւ թէ 100 ոսկու չափ արտադրէին: Ապրիլ ամսին մինչև կէսերը ժողովուրդը գեռ մի քիչ յոյս կը տածէր, բայց այդ յոյս ևս վերջացաւ, որովհետև արմտիքներին օգտակար անձրևների

ժամանակն անցաւ և մինչև այժմ ժողովրդին յոյսով խաբող ամպերն ալ իրենց գլխի վրայէն Հեռացան, գնացին: Այժմ ժողովուրդը վերջին աստիճանն յուսահատութեան մէջ ինկած է. շատեր կէս կուշտ կէս անօթի կանցունեն իրենց օրեր, շատերն ալ իրենց ընտանիքներով կը փախչին, կերթան այդ երկիրներէ, անօթի և խեղճ ու կրօկ վիճակի մէջ:

Մինակ Հացաբոյսներն չեն, որ վնասուած են երաշտութեան պատճառով: Վաճառականութիւնը տարին 800,000 Օսմ. ոսկի կը մտցունէր գուրսէն Ատանաի նահանգին մէջ, բամպակի, սուսամի և չամիչի արտածութեամբը միայն: Այս տարի թէ՛ բամպակի և սուսամի Հունձքերէն յոյս չկայ և թէ՛ այգիներն գրէթէ բոլորովին վնասուած են: Այդ բերքեր Հնձելու, ծախելու և փոխադրելու գործերովն կը զբաղուէին միայն 100,000 հոգի, որոնք այսօր անգործ և անօթի մնացած են: Յորենէն աւելի դրամի սովն է, որ շուարեցուցած է ժողովուրդը, որովհետև երկրին դիրքը այնպէս է, որ երբ այս նահանգի մէջ սով կայ, ուրիշ մի նահանգի մէջ այնչափ առատ կը գտնուի ցորեն, որ կը փախ, բայց փոխադրելու համար ծախք շատ կերթայ, հետևապէս ցորենի գինը շատ կը թանկանայ: Հայաստանի մէջ բաւական բուն նշանակութեամբը սով չը լինիր գրէթէ, այսինքն Հաց ճարելը անկարելի չլինիր, այլ ճանապարհներ շինուած չլինելուն և փոխադրական դժուարութիւնների պատճառով Հացի գինը կը բարձրանայ և առանց դրամի մնացած ժողովրդի կարողութենէն վեր լինելով դիմանալ այդպիսի արտակարգ և ահագին ծախքերի, չկրնար Հաց ճարել և, անօթի մնալով, զսՀ կը լինի թշուառութեան և կամ մահի ճիրաններին:

Առ այժմ թէև Հացի գինը կրկնապատիկ միայն բարձրացած է, բայց անգործութեան և դրամի չգոյութեան պատճառով թշուառութիւնը այն աստիճանի հասած է որդէն, որ շատեր սկսած են ծախել իրենց հագուստներ, տնական կարասիներ, կերակուր եփելիք պղնձեղէններ, պառկելիք անկողիններ և հողագործական կենդանիներն ամենաոգինչ գներով, որ իրենց ուտելու մէկ պատառ Հաց ճարեն: Որմնադիրներ և հիւսններն, որոնք առաջ օրական 15—20 զրշով կաշխատէին, այժմ կուզեն օրական 2 զրշով ալ աշխատել անօթի չմեռնելու համար, բայց գործ չկայ: Շատ աղէխարշ կերպով կը նկարագրեն Ատանաէն փախչող Հեռացողների թշուառ վիճակը: Ծանապարհին վրայ կը տեսնուին հազարաւոր խեղճ հայուհիներ, ծերունիներ, փոքրիկ մանուկներ, որոնք անօթութենէն չեն կարող ալ քալել և մնացած են ճանապարհին վրայ: Դիեցիկ երեխաներ իրենց մօր չորցած ստինքէն կախ մնացած են:

Ատանաի մէջ գտնուող ամերիկացի Միսիօնարներն փութացած են մի մասնաժողով կազմել և լրագիրների միջոցով դիմելով բարեսիրտ անձերի գթութեանը, զրա-

մական օգնութիւններ հասցունել այդ թշուառ ժողովրդի, որ մահի դուռը հասած է:

Միթէ կրնան հայեր անտարբեր գտնուիլ իրենց թշուառ ազգակիցների օգնութեան հասնելու:

Ար. Մ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Տեղային «Кавказъ» լրագիրը հաղորդում է հետևեալ պաշտօնական տեղեկութիւնը, որ առաջ ենք բերում քաղաքացիներ:

1883 թուականին Պետական Խորհրդի օրէնքների, պետական տնտեսութեան և քաղաքական ու հոգևոր գործերի միացեալ ղեկարտամենտներում քննուեց Կովկասեան երկրի վարչութեան վերաբերեալ օրէնքների մի նոր ծրագիր: Վճռելով Կովկասեան երկրի վարչութեան շրջանում Կառավարչապետի մօտ Խորհուրդ կազմակերպելու հարցը, յիշեալ ղեկարտամենտները մի և նոյն ժամանակ ուշադրութեան առան և այն, որ 1882 թ., Կովկասի փոխարքայութիւնը վերանայուց անմիջապէս սկսած, Պետութեան բարձրագոյն Հաստատութիւնների վճռին սկսան մեծ թուով ներկայանալ այնպիսի գործեր, որոնք օրէնքի գործութեամբ չեն կարող իրանց լուծուիլ ստանալ տեղային Հաստատութիւնների կողմից:

Կովկասեան երկրում նոր կարգերը վերջնականապէս մտցնելուց յետոյ այդպիսի գործերի թիւը բնական է, որ աւելի բազմանար: Բացի սորանից, դիւրին է նախատեսիլ, որ Կովկասը մայրաքաղաքից շատ հեռու լինելու պատճառով յիշեալ գործերի վճիռը ղեկարտամենտների կարծիքով, շատ լապաղ էր կայանում: Ահա այդ անյօրմարութիւնների առաջն առնելու համար, ղեկարտամենտները նպատակադրմար համարեցին Կովկասի Կառավարչապետի մօտ լինող Խորհրդից օգտուել, իրաւունք տալով վերջինին վերջնական վճիռներ կայացնել փոքր կարևորութիւն ունեցող գործերի մասին:

Այդ պատճառով Պետական Խորհուրդը, որոշելով իւր կարծիքը Կովկասի վարչութեան վերաբերեալ նոր օրէնսդրութեան մասին, որ Բարձրագոյն Հաստատութեամբ էր 1883 թ. 26-ին ապրիլի, վճռեց իրաւունք տալ ներքին գործոց նախարարին, համաձայնութիւն կայացնելով Կովկասի Կառավարչապետի հետ, քննել այն հարցը, թէ ինչպէս անել, որ նախարարութեան Հաստատութեան ենթակաւոր գործերից այնպիսիները, որոնք համեմատաբար պակաս նշանաւոր են, իրանց վերջնական վճիռը ստանան Կառավարչապետի Խորհրդում: Այդ մասին Պետական Խորհուրդը յայտնեց և Կովկասի կառավարչապետին, որին ներքին գործոց նախարարութիւնը ևս խնդրեց՝ այդ մասին հաղորդել անհրաժեշտ տեղեկութիւններ և ղեկավարներ: Կովկասի Կառավարչապետը այդ

Հիման վերայ ներկայացրեց նախարարութեան այն գործերի ցուցակը, որոնք կարող են՝ փոխանակ մայրաքաղաք ուղարկուելու՝ իրանց վերջնական վճիռը ստանալ տեղում, այսինքն կառավարչապետի կամ նահանգների գլխավորների կողմից: Գործը իւր կարգով կրկին հասաւ Պետական Խորհրդին:

Սոյն տարուայ մայիսի սկզբներում Պետական Խորհրդի պետական տնտեսութեան և օրէնքների միացեալ դեպարտամենտներում քննուեց ներքին գործերի նախարարի հաղորդագրութիւնը կառավարչապետի հետ, նրա Խորհրդի, նահանգապետների և շրջանների կառավարիչների իրաւասութեան սահմանների մասին: Պետական Խորհրդի այդ նիստին ներկայ էր և ինքը, Կովկասի կառավարչապետը: Օրէնքների և պետական տնտեսութեան միացեալ դեպարտամենտները ահա ինչ ենթադրութիւններ են առաջարկել այդ մասին Պետական Խորհրդին. I, Կովկասի կառավարչապետին, Կովկասի կառավարչութեան հաստատութեամբը նրա ունեցած իրաւունքներից և պարտաւորութիւններից անկախ, (օր. II հ. II մ. հրատ. 1886 թ.), իրաւունք է արժւում իւր իրաւասութեան տակ գտնուող երկիրներում կարգադրելու:

ա. Արտաքսել երկրից այն օտարահայտակներին, որոնք, իրանց վատ վարքի, կասկածաւորութեան և այլ պատճառներով չեն կարող մնալ տէրութեան մէջ, և այդ մասին անմիջապէս իւրաքանչիւր անգամ յայտնել ներքին գործերի նախարարին:

բ. Արգելել թիւրքիայի և Պարսկաստանի սահմանակից գծերում ապրելը այն ոչ—տեղացի անձանց, որոնք հասարակական կարգի և ապահովութեան համար վրտանգաւոր են:

գ. Առանձին յարգանաց արժանի դէպքերում, Թիֆլիզից դուրս հրատարակուող թերթերի գրաքննութիւնը յանձնել փոխ-նահանգապետին կամ մի այլ բարեմիտ անձի, նոյնպէս Կովկասում տեղական լեզուներով հրատարակուող թերթերին գրաքննական օրենսդրութեան 154 յօդուածով (1886 թ.) որոշուած պատժին ենթարկել:

դ. Թոյլատրել. 1) քաղաքային վարչութեան անդամ ընտրուողներին՝ երեք կարգի բաժանելու փոխաբէն, բաժանել երկու կարգի 2) մի գաւանութիւնից միւսը անցնելը, որ որոշուած է հոգեւոր գործերի այլա-կրօններին վերաբերեալ օրէնսդրութեան 6-րդ յօդուածով (հրատ. 1857 թ.). 3) մեռելների դիակների դուրս բերելը և նոցա արտասահմանից բերելը, ընդ այսմ պահպանելով զգուշութեան այն կարգերը, որ այդ մասին առաջարկուած է ներքին գործերի նախարարութեան բժշկական խորհրդի կողմից. 4) թոյլատրուած պարբերական հրատարակութիւնների դուրս գալու ժամանակամիջոցը փոխելը կամ այդպիսի հրատարակութիւնների խմբագրին ժամանակաւորապէս ուրիշ խմբագրի փոխարինումը. 5) թոյլ տալ այդ երկրում ապրող

անձանց՝ առանց ցենզուրային ենթարկուելու՝ արտասահմանեան հրատարակութիւններ ստանալ սեպհական ընթերցանութեան համար և 6) վիճակախաղ թոյլատրել մինչև 1,500 ռ. գումարի:

ե. Վճիռ տալ նահանգապետների և շրջանների գլխավորների ներկայացրած առաջարկութիւններին՝ չորրորդ կարգի նոր տօնավաճառանոցներ բացելու, նոյնպէս և արգէն գոյութիւն ունեցող չորրորդ և հինգերորդ կարգի տօնավաճառանոցների տեղափոխման կամ ժամանակի փոփոխման մասին:

* *

ՈՒՂՂԵՆՔ ԳՈՐԾԱԾ ՍԽԱԼՆԵՐԸ

Թատրոնը, ինչպէս և ամեն մէկ հասարակական հիմնարկութիւն, ունենալով իւր անցեալը, իւր պատմութիւնը, բնական է, որ ունենայ իւր լաւ կողմերի հետ և շատ պակասութիւններ: Բայց նա ժամանակի ընթացքում, եթէ կարողացաւ միշտ դիտել և, նկատելով գործած սխալները, աշխատել նոցա հետզհետէ ուղղելու, ունի ապագայ: Ընդհակառակը, եթէ այդ տեսակի հիմնարկութիւնը և նորա գործիչները, զանց առնելով փորձի դասերը, չուզենան հետազօտել գործած սխալների պատճառը և, յոյս դնելով անձնական ոյժերի վերայ, մի նըպատակ միայն ունենան, այն է լաւ թէ վատ գործը առաջ տանել, այդ տեսակի հիմնարկութիւնը յարատեւ չի կարող լինիլ և նա, վերջ ի վերջոյ կարծանուելով, կը թաղէ իւր փլատակների տակ և այդ հիմնարկութեան օգտաւէտ սկզբունքները:

* *

Նայենք հայ թատրոնին, ուրեմն, իբրև մէկ հասարակական և օգտաւէտ հիմնարկութեան և, զննելով նորա պատմութիւնը մօտ 30 տարուայ ընթացքում, (որքան թոյլ են տալիս մի շաբաթաթերթի սահմանափակ էջերը) տեսնենք, թէ ինչ նպատակ է ունեցել նա սկզբում, այդ նպատակին հասնելու համար ինչ միջոցներ է գործ դրել և ինչ սխալներ է գործել, որ կարողացել է հասնել իւր ներկայ աննախանձելի զրու-թեանը:

* *

Սկզբում, դեռ ևս չիսունական թուականներում, հայ թատրոնը հանդիսացել է Ներսիսեան ուսումնարանի աշակերտների համար իբրև մի երեսայական զբաղմունք: Վաթսունական թուականներին բեմը, դուրս գալով իւր նեղ շրջանակից, ձգտում է հանդիսանալ իբրև մի քաղաքակրթական միջոց՝ լուսաւորութիւն տարածելու հայ հասարակութեան մէջ, ցոյց տալով նորան ազգի անցեալը, ներկայ կեանքի լաւ և վատ կողմերը, թէ ինքնուրոյն և թէ եւրոպական զրուածքների միջոցով:

Այդ ժամանակ, այսինքն 1862—64 թուականներին, նորածին Հայոց բեմը, անցնելով քաղաքային թատրոնը, մտնում է մի խումբ թատրոնատերների խնամակալութեան ներքոյ, որ կրում էր «Հոգաբարձութիւն» անունը:

«Հոգաբարձութիւնը», որ կազմուած էր տասներկու Հարուստ անձինքներից, շուտով քայքայուեց: Թատրոնի գործը անցաւ երիտասարդ գերասանների ձեռքը, որոնք կազմեցին մի փոքրիկ գերասանական ընկերութիւն: Ընկերութիւնը որոշեց վարձատրուիլ ներկայացումներից գոյացած մուտքից, բաժանելով վաստակը, ծախսը ծածկելուց յետոյ, Համեմատ ամեն մէկի աշխատանքին:

Այդպէս, երբեմն յաջող, երբեմն անյաջող, տեւեց գործը մինչև 1879 թուականը:

* *

1879-ին, շնորհիւ Հանգուցեալ իշխան Եղգոն Թումանեանի, կազմակերպուեցաւ այն թատրոնական մասնաժողովը, որի նախագահ դարձաւ իշխան Նապօլէօն Ամատունին և որ Հայ թատրոնի բեմին տուեց այնպիսի մի նշանակութիւն, որի դէմ չէր կարողանում մրցել Թիֆլիզի ոչ մի ազգութեան բեմը, 1879—1881 թ. միջոցին:

Տարաբախտաբար այդ մասնաժողովը դիմեց նախկին «Հոգաբարձութեան» սկզբունքներին. նա դարձաւ բեմի խնամակալ և որոշեց ամեն մէկ գերասանին ամսական ռոճիկ, որ սկզբում վճարվում էր խնայողաբար, ոչ առաւել ամսական 150-ական ռուբլուց ամենանշանաւոր անձնաւորութեան և, յետոյ Հասաւ այդ վարձագրութիւնը մինչև ամսական 400 ռ.:

Մասնաժողովի գործունէութիւնը դադարելուց յետոյ, դարձեալ գերասանական խումբը սկսեց ինքը վարել բեմի գործունէութիւնը, դարձեալ նոյն ընկերական պայմաններով, որոնք գործադրվում էին նախ քան յիշեալ մասնաժողովի Հաստատուիլը:

* *

Ներկայումս, ինչպէս յայտնի է, մեր բեմը գտնվում է Հոգեւորք գրութեան մէջ, որի պատճառները Հետազօտելով, մենք կ'աշխատենք ցոյց տալ այն սխալները, որ եթէ չուղղեն մեր թատրոնի գործիչները, անյապաղ այդ Հոգեւորք բեմի վերջը լինելու է գերեզմանը:

* *

Նախ՝ եթէ մեր թատրոնը ունեցել է իւր կարճատեւ անցեալը և սպասում է ապագայի, նա, ինչպէս և բոլոր եւրոպական ազգերի թատրոնները, պիտի ապրի, գոյութիւն ունենայ ինքն իւրանով, իւր սեպհական միջոցներով, եթէ արդարեւ նա պահանջ է ժողովրդ Համար:

Որ թատրոնի բեմը դարձել է պահանջ, դժուար մամին ոչ մի բոլոր չի կարելի կասկածել, որովհետեւ եթէ նա պահանջ չը լինէր, չէր ծածկիլ միշտ իւր ծախսը, չափաւոր վարձատրութիւն տալով և իւր գործիչ գերա-

սաններին, երբ գերասանները իրանք են եղել բեմի ղեկավարները:

Ապացոյց 1863—1879 և 1881—1886 թուականները, երբ բեմը չէր գտնվում Հոգաբարձուների Հովանաւորութեան ներքոյ:

* *

Երկրորդ՝ միացնել Պօլսոյ գերասանական ոյժերը մեր ոյժերի Հետ, դա վսեմ, չաւ գաղափար է. . . Բայց Հէնց սկզբից չը պէտք էր այդ եկալի ոյժերին ծառայեցնել տալ տեղական բոլոր ոյժերը, Հարստահարելով վերջիններին ի նպաստ առաջինների: Այդ Հանգամանքը առաւել շօշափելի ձևով նկատուեց վերջին մասնաժողովի գործունէութեան ժամանակամիջոցին, երբ երեք պօլսեցի գերասաններ միայն երկու անգամ առաւել վարձատրուեցան, մէկ կարճատեւ սէզօնի ընթացքում, քան թէ տեղական գերասանական խումբը, որ բազմացած էր Խաչի և Եօլ գերասանութիւններից և գերասաններին:

* *

Երրորդ՝ ահագին սխալ է թատրոնի գոյութիւնը Հիմնել մի անձնաւորութեան վերայ, ինչ տաղանդի տէր և լինէր նա, եթէ այդ անձնաւորութիւնը ոչ թէ ուղում է ինքը ծառայել գերահաս Հայ թատրոնական բեմի գաղափարին, այլ թատրոնն է իրան ծառայեցնում:

* *

Եթէ ներկայումս, այլ ևս չի գտնվում ընդարձակ թատրոնական գործը ղեկավարող գերասանական ընկերութիւն, և, եթէ Հայ թատրոնատերների Ակումբը, 1886—87 անյաջող փորձերից յետոյ, դարձեալ կամենում է շարունակել այդ գործը 1887—88 շրջանին, պէտք է երբեք իւր յոյսը չը դնէ մասնաւոր օժանդակութեան վերայ. թող նա աշխատէ այդ օժանդակութիւնը իւր թատրոնի մուտքից ձեռք բերել, իսկ մուտք ունենալու Համար կանխապէս Հարկաւոր է՝ կազմել մէկ որոշ ընթերցողութիւն, ի նկատի ունենալով այն գերասանական անձնաւորութիւնները, որոնց միջոցով պիտի գործ կատարեն, Հրաւիրել մէկ Հմուտ ընթերցող, անգամ թող նա ալլազգի լինի, միայն թէ Հասկանայ բեմական արհեստը և նորա պահանջը:

Երբ այդ կերպով կազմուած կը լինի գերասանական խումբը իւր ղեկավարով և որոշուած կը լինի ամբողջ շրջանի ընթերցողութիւնը, ապա բանալ այն քանակութեամբ բաժանորդագրութիւն, որ կարողանայ ապահովացնել զիշերային վարձը թատրոնի: Այնուհետեւ Հայ թատրոնական ներկայացումներից անարուեստական միջոցով գոյացած գումարը, — Հաւանականօրէն միջին թուով 350 ռ. մուտք և 200 ռ. ծախսը — ամսուայ մէջ ութ ներկայացումից կը լինի 1200 ռ. . .

Եւ ահա՛ այդ մուտքի վերայ թող և Հիմնեն Հայ թատրոնի ղեկավարները և գերասանների վարձատրու-

Թիւնը, բաժանելով նոցա մէջ այդ գումարը տոկոսիքով, Համեմատ ամեն մէկի աշխատութեան:

Այդպէս է ընդունուած բոլոր այլազգի ինքնուրոյն գործող գերաստանական ընկերութիւնների մէջ:

Եւ թող թէ թատրոնի ղեկավարները և թէ գերաստանները քսան ու Հինգ տարուայ փորձառութիւնից Համոզուին, որ այլ կերպ Հայ թատրոնը Թիֆլիզում չի կարող երբէք գոյութիւն ունենալ:

Թող այն գերաստանները, որոնք իրանց աշխատանքը գնահատում են առաւել բարձր մեր առաջարկած վարձատրութիւնից, Հեռանան Հայ թատրոնական բեմի գործունէութիւնից, եթէ չեն ուզում մի ծանր բեռ դառնալ և իրանց ծանրութեան ներքոյ ճնշել գործը:

Թող այդպիսի գերաստանները դիմեն ուրիշ ազգերի առաւել Հարուստ բեմին, որտեղից գուցէ կարող են ստանալ իրանց պահանջած վարձատրութիւնը, որովհետեւ Հայ թատրոնի բեմը դեռ գուցէ շատ տարիներ գերաստանից, բացի արհեստը, և զոհաբերութիւն պիտի պահանջի, խնուն գաղափարի:

Այդպէս է մեզանում առ այժմ մեր ամեն բարոյական և մտաւոր գործիչների վիճակը: Անհրաժեշտ է զոհաբերութիւն: Եթէ ժողովուրդը չէ կարողանում վարձատրել մեր գործիչներին, օրինակ. Գամառ-Քաթիբայի պէս մի տաղանդաւոր գրիչ, որի իւրաքանչիւր արգիւնքը մի մշտական գանձ է մեզ Համար, եթէ նա չի վարձատրում նոյն իսկ թատրոնին գրաւոր նիւթ տուողներին, ապա ինչ իրաւունքով գերաստանը պիտի պահանջէ աւելի, քան թէ կարող է տալ մի աղքատ ժողովուրդ:

Ուրեմն, զոհաբերութեամբ միայն պէտք է Հայ թատրոնը տակաւին շատ տարիներ առաջ ընթանայ և ապա գուցէ Հնար լինի գործ դնել պահանջի և առաջարկութեան տնտեսական օրէնքը Հայ թատրոնի և Հայ գերաստանների վերաբերմամբ:

Գ. Զեյնա:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ

1 յունիսի 1887 թ.

Անցեալ նամակով նկարագրեցի ժողովրդային այն ուրախութիւնը, որ կը կատարուի սահմանադրութեան տարեգարծի առթիւ. արդեօք այդ ինչ Հմայիչ ազդեցութիւն ունի ժողովրդի սրտի վրայ, ամեն ոք գիտէ, սակայն և ոչ ոք չի տեսնուած. սահմանադրութիւն, քաղցր և մեծ թափանքաւ, այո, լոկ միայն բառ, այլ ոչ օրէնք իրական, սակայն իբր կամայականութեան միջոց կը գործածուի զօրաւորների ձեռք մէջ. բաց սրճախի ջանք, սրճախ աշխատու-

թիւն թափուած է այդ կանանդութեան ի պլուխ Հանելուին, ձեռք բերելուն Համար: Դեռ 1839-ին Հայերը կազմած էին այդ կանանդութիւնը և կաշխատէին այդու ընտրողական իրաւունքն ամերայների ձեռքէն առնելով չանձնել Համայն ժողովրդին, Հակառակ ամեն աշխատութեանց կարելի չեղաւ չաջողութիւնն, միայն 1856-ին Հաստատուեցաւ սահմանական խորհուրդն, որ չկարեցաւ ընդ երկար շաբաթաւոր 1859-ին ժողովրդական յաւանքները սաստկացան, ժողովուրդն վերջապէս կ'ուզէր տէր լինել իւր ճակատագրին. Ժամանակակից առկա վարական — արդի «Մանդուկէ» խմբագիր — Կարապետ Փանոսեան ապտակ կերտւած ամերայնէ մը ժողովրդեան դատի պաշտպանութեան Համար և այդ ապտակէն ծնաւ սահմանադրութիւնն. սակայն ժողովուրդն տէր եղաւ իւր ճակատագրին, ստացաւ ընտրողական իրաւունքն. ստացաւ, բայց մտքով մանուկ լինելուն Համար իմաստուններն և ձեռներեցները չարաչար գործածեցին և կը գործածեն ժողովրդի այդ իրաւունքն. . . մանաւանդ վերջին մի քանի տարուան մէջ փառաբերեցոյց տալին, թէ սահմանադրութիւնը լոկ գործիք մը եղած է Հզօրների ձեռաց մէջ, ոչ թէ օրէնք, այլ քմահաճոյք գործած է մի խումբ մարդոց Համար: Ըստ սահմանադրութեան Հայաստանի իւրաքանչիւր գաւառ պիտի ունենայ մի ներկայացուցիչ աղ. Ժողովի մէջ, այս Հաշուով մօտ 130 ներկայացուցիչ են ընդամենն գաւառներէն և Կ. Պոլսէն. սակայն այդ ներկայացուցիչներն չեն ներկայիւր ոչ գաւառական Հայոց և իսկ Կ. Պոլսի Հայ Հասարակութեան կարծիքն, այլ պարզ ճշմարտութիւնն խոտովանելու Համար պէտք է ըսել, որ իւրաքանչիւր ներկայացուցիչ կը ներկայի իւր կամ ուրիշ կաշառուած Համոզումն. նոցա խղճին և աչնուութեան թողութեան է ամեն ինչ. բայց ուր է այդ երեսփոխանաց մօտ գաղափարի և պարտաճանաչութեան այն նոսնայութիւնն, որ նոքա խղճի մտօք ներկային Հանրութեան կարծիքը, և փառաբան լինին Հանրային կարծեաց. . . աղբային ժողովի գոյութեան մէջ արդէն ապացուցուած է ամեն ինչ. . . և անցեալ շաբաթուան աղբային ժողովն մի նոր ապացոյց տուաւ: 3 միլիոն Հայ ժողովուրդը գոհ չէ Վեհապետեանի պատրիարքութենէն, Նուրեանի վարչութենէն և դժգոհ է Մերիէմ-Գուլիի ատենապետութենէն, սակայն Վեհապետեան Հրաժարելով Հանդերձ միջոցներ կը փնտռէ իւր տեղը կենալու, Նուրեանի էջ. ըստ տրամադրութեան օրենաց մայիս 24-էն յետոյ պարտ էր դադարեալ Համարել իւր վարչութիւնն, սակայն Հակառակ օրենաց կը շարունակէ մնալ և Մերիէմ-Գուլիի էնտրիգներով կը չաջողի մնալ ատենապետ ազգային ժողովի. մեր են 3 միլիոն Հայ ժողովրդի իրաւունց պաշտպան ներկայացուցիչներն, նոքա, սմանք կը քննան, և սմանք իրենց պարտաճանաչութիւնը վաճառած են, իսկ սմանք ևս Հրապարակի վրայ և գրական ասպարէզի մէջ կը պառտախօսեն միայն. . .

Գերեզմանատան խնդրի Ժամանակ կուզէին պարտաւանաց քուէ տալ Մերիէմ-Գուլիի էջ. . . սակայն մայիս 29-ի ազգային ժողովն 22 քուէով (ներկայք էին 33 երեսփոխանք) վերստին ընտրեց ատենապետ ազգ. ժողովի, միևնոյն Ժամանակ ջատագովելով նորա անցեալ պաշտօնավարութիւնը. . . կերելի թէ Թուրքոյց այս դժբաղդ Հայ ժողովրդի ճակատագրի վարկներն օրէ օր, Ժամէ Ժամ և վայրկեանէ վայրկեան կը փոխեն իրենց Համոզումն (եթէ կարելի է Համոզում անուանել):

— Կը կարծուի Թրքահայոց արդի ազգօգուտ եռապետութեան շնորհիւ, աշուհեան միացեալ ընկերութիւն չը

պիտի կարողանայ տեսուչներ կարգել իւր Հայաստանի մէջ ունեցած գարոցներու համար:

Յայտնի է տեղւոյ աղջկանց արհեստանոցի բացումը կատարուեցաւ մեծ շքով և փառաւորութեամբ, հանգէսին ներկայ գտնուելու հրաւերներ եղան լրագրաց մէջ, հանգէսին կը նախագահէր պատրիարքն, ներկայ էին բարձրագոյն հոգեւորականներ և ընտիր բազմութիւն: Այսպէս ուրեմն, գարոցի արտաբերին, կեղեք լիակատար փայլ կը վայելէր, սակայն որչափ ստուգեցի, նորա ներքին գոյութիւնը բոլորովին խախտ է. չունի պատրաստի գրամագլուխ և գոյութեան միջոց, Պերսպի թաղական խորհուրդն փոխառութիւն կուզէ ընել, սրպէս զի անվերջ պարտքի վրայ աւելցնէ մեծ նոր պարտք:

Տիկին Գայանէ Մատակեան, որ ձերբար կը վարէ այդ արհեստանոցի տեսուչութիւնը, մտադիր է յառաջիկայ տէրտեմբերէն մանկական պարտէզ բանալ համբար գրագէտ և ուսուցիչ Յովսէփ Թերզեանի (հայ-կաթոլիկ) ընկերակցութեամբ, ուր անխտիր պիտի ընդունուին հայ լուսաւորչական և հայ կաթոլիկ մանուկներ: Տիկին Մատակեանի այսօրինակ նպատակն գովելի է, մանաւանդ այն տեսակետով, մի նոր միջոց կը գտնէ իւր այդ ձեռնարկով ազգային յարաբերական կապերն աւելի սերտացնել երկու հասարակութեան մէջ:

* *

«Հասունեան և հակահասունեան» խնդիրն առ կախ կը մնայ տակաւին. նկատելով որ բաւական կարեւոր խնդիր մ'է այս ազգային այլ և այլ տեսակետներով, ալ ինչպէս ասում ուղեցի ճշտագոյն տեղեկութիւն ստանալ հակահասունեանց կաթոլիկոսարանէն, սոցա հոգեւոր իշխանութեան խոռքի համեմատ կ'երևի, թէ անիրականալի պիտի մնայ չիշխալ երկու հայ-կաթոլիկ հասարակութեան միութիւնն, ռեզիստանսի պատճառաւ: Արդէն մի քանի թղթակցութեամբ բաւական մանրամասն ծանոթութիւն հաղորդած եմ «Արձագանք»-ին այս խնդրի զանազան երեսօթիւների մասին: Այս առթիւ աւելորդ չէ ինչ ինչ պատմական տեղեկութիւն տալ հայ կաթոլիկ ժողովրդի կրօնական նախնի և արդի իշխանութեանց նկատմամբ:

Տակաւին չիտուն տարի առաջ Թուրքիոյ հայ-կաթոլիկ հասարակութիւնն պաշտօնական գոյութիւն չունէր Բ. Կրան առաջ, միայն այդ ժամանակ, այն է Պէդէան Յարութիւն ամերայի օրով, ծնունդ առին կաթոլիկական խրատումներ, որ կամաց կամաց մեծ երեսօթ ստացան: Այնուհետեւ հայ-կաթոլիկ ժողովուրդն Օսմանեան կառավարութեան առաջ ստացաւ պաշտօնական նշանակութիւն, թէև բոլորովին աննշան: Այսպէս հայտնի մասնաւոր ներկայացուցիչ կարգեց և այսպէս յառաջ եկաւ հայ-կաթոլիկ հասարակութիւն մը, կրօնական-պաշտօնական կապերով կապուած Հոմի հետ և իւր առանձին պաշտօնական մարմին, անջատ հայոց ազգային իշխանութենէն: Այդ միջոցին, այն է 20—24 տարի առաջ, հայ կաթոլիկ հասարակութիւնն այլ և ուրեք երեք տեղի իշխանութիւն, 1) Կիլիկիայի ինքնակալ կաթոլիկոսութիւնն, որի աթոռ կը գտնուէր Լիբանանի մէջ, 2) Զրմմարի վանքում: Զրմմարի կաթոլիկոսութիւնն իւր պատմական շրջանի մէջ ունեցած է այն դերն հայ-կաթոլիկ ժողովրդի համար, ինչ որ ունի այժմ Էջմիածինը հայ հոգեւորական գործոց համար: Կաթոլիկ եպիսկոպոսներն այնտեղ կ'օծուէին, առաջնորդներ, կամ աւելի ճիշդն ըսելով, հոգեւոր հովիւներն այնտեղէ կը ընտրուէին: Թէև Զրմմար երբեմն ունէր լաւ գարոց և հոգեւորականներ, սակայն

կաթոլիկոսութիւնը չկարողացաւ պահպանել և զօրացնել իւր գոյութիւնն, պատճառ որ կաթոլիկոսական աթոռն հեռի լինելով հայ ժողովրդէն չէր կարող ուղղակի կամ անուղղակի կերպիւ տիրապետել նորա սրտին, և եթէ ժամանակ մի չաջողեցաւ պահպանել իւր գոյութիւնն, այն ևս Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակէն մնացած կաթոլիկացած հայերի շնորհիւն էր: Միւս կողմէ, որչափ յայտնի է, հայ-կաթոլիկ այլ և այլ միաբանական օւխտերն մտերմական առնչութիւն չունէին Զրմմարի կաթոլիկոսութեան հետ, բացի անտօնեան միաբանութենէն, որ երբեմն այնքան փայլուն, իսկ այժմ իւր յետին շունչը փչելու մօտ է: Զրմմարի կաթոլիկոսութենէ յետոյ կար Կ. Պոլսի մէջ 2) հայ-կաթոլիկ ազգապետութիւն (նման հայ-բողոքականաց արդի ազգապետութեան), որ հաստատուած էր Բ. Կրանէն և կը համարուէր ներկայացուցիչ թուրքաբնակ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան: 3) Կար և մի այլ իշխանութիւն, որ կը կոչուէր «հոգեւոր գահերեցութիւն» և կը համարուէր ներկայացուցիչ Հռոմայ պապին:

Զրմմարի վերջին Պետրոս կաթոլիկոսն տակաւին իւր կենդանութեան ժամանակ չը փախաւէր, որ իւր մահուանէ յետոյ դադարի Զրմմարի կաթոլիկոսութիւնն, նպատակաւ որ հայ-կաթոլիկ ժողովուրդն այնուհետեւ Կ. Պոլսի մէջ նման հայոց և յունաց ունեւայ կրօնական և քաղաքական պատրիարք մը: Այս գիտաւորութիւնն ունէր ոչ միայն Պետրոս կաթոլիկոս և ժամանակակից բարձրագոյն հոգեւորականներն, այլ նաև հայ-կաթոլիկ հասարակութեան հասկացող դասն և նա մանաւանդ Հռոմ, որ այդու կը յուսար կաթոլիկութեանն պրօպագանդը աւելի մեծ չաջողութեամբ ծաւալել Թուրքիոյ հայ ժողովրդի և առհասարակ քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Կաթոլիկոսի մահէն անմիջապէս յետոյ ամեն կողմէ ջանքեր եղան գործադրել Վաղարշ ցանկի գիտաւորութիւնն: Հասուն, որ այդ ժամանակ հոգեւոր գահերէց էր Վատիկանի և Զրմմարի միաբանութեան համաձայնութեամբ, ջնջելով չիշխալ երեք պաշտօններն, եղաւ այնուհետեւ ոչ միայն հայ-կաթոլիկ հասարակութեան հոգեւոր գլուխ և աշխարհային ներկայացուցիչ, այլ նաև Զրմմարի կաթոլիկոսութեան չաջորդ. այսինքն, եղաւ պատրիարք—կաթոլիկոս հայ-կաթոլիկ հասարակութեան: Այս պատրիարքութիւնն երբ փոքր ինչ պաշտօնական կարեւորութիւն ստացաւ, Պիոս Թ. 1867-ին ռեզիստանսով ուղեց կարգու կանոնի տակ գնել նորահաստատ Արևելեան պատրիարքութիւնը: Հռոմայ պապն այդ կոնդակով կը յաջադարձէր թէ իրեն կը պատկանի ուղած օրէնքները տալ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան, թէ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան նախկին համայն օրէնքները, կանոններն, աւանդութիւններն և սովորութիւնները ջնջուած են այլ և ուրեք հայ-նուհետեւ ո. պապն պէտք եղած օրէնքները պիտի հաստատէ: Ըստ ռեզիստանսի հայ-կաթոլիկ ժողովուրդը ընաւ չը պիտի մասնակցի իւր պատրիարքի ընտրութեան. պատրիարքը պապէն պիտի անուանուի և պապին միայն պատասխանատու պիտի լինի. դարձեալ ըստ ռեզիստանսի թեմակալ առաջնորդաց ընտրութեան համար, երեք ընտրելիներ պիտի ներկայացուին պապին, սակայն պապն եթէ երեքէն և ոչ մին հաւանէ, իրաւունք ունի բոլորովին ուրիշ անձ մը առաջնորդ նշանակել: Ռեզիստանսը կը պատուիրէ, որ պատրիարքն ազգային կառուածներէ և ինչքերէն ու է բան չը պիտի կարենայ վաճառել առանց նախապէս Հռոմէն հարցնելու. վերջապէս, ռեզիստանսը պարտաւորութիւն կը դնէ պատրիարքի վրայ, որ նա առնուազն հինգ

տարին միանգամ երթալ Հռոմ և իւր գործողութեան հաշիւը տալ պապին:

Երբ Հատուն աչն անհետեւ իր անհաշիւ հետն առած, եկաւ Ս. Պօլիս և գործադրութիւնը պահանջեց, բնականապէս մեծ խռովութիւն ծագեցաւ: Աղատամիտ հայ-կաթոլիկները կը յայտարարէին թէ ռեվերտութիւնը տրամադրութեամբ հայ-կաթոլիկ ժողովուրդն պիտի զրկուի ազգային եկեղեցական հնազոյն առանդութիւններէն ու սովորութիւններէն և Բ. Գրան շնորհած արտօնութիւններէն իսկ: Այստեղէն յառաջ եկաւ հակահատունեան կուսակցութիւն: Հակահատունեան կուսակցութիւնն, նման ամեն հռոմէականի, կ'ընդունէր թէ պապը գլուխ է հռոմէական եկեղեցւոյ, և այս մասին հակահատունեան կուսակցութիւնն ու է է խնդիր չունէր, սակայն նա կ'առարկէր թէ պապը միեւնոյն ժամանակ արեւմտեքի պատրիարք է, լատինացի պատրիարք է, հետեւեալ իւր պատրիարք լատինացի նախարարութեան չունի միջամտելու արեւելեան պատրիարքութեան կազմակերպութեան և կառավարական գործերին: Հայ կաթոլիկներն ալ իւր արեւելեան պատրիարքութեան վերաբերող ժողովուրդ, լիակատար իրաւունք ունեն պահելու իւրենց նախկին ծէսերն: Այս կէտի վրայ երկայն վիճաբանութիւն եղան հատունեան և հակահատունեան ատուածաբաններ միջև և հակահատունեանց յաղթանակեցին: Այսպէս ուրեմն հակահատունեանք ճանաչելով հանդերձ պապի իրաւասութիւնն, իւր արեւելեան հասարակութիւն կը յայտարարէին թէ անկարելի է ընդունել պապի միջամտութիւնն իրենց ներքին վարչութեան, հոգեւոր պաշտօնէից ընտրութեան և հրաժարեցումն և իրենց ազգային ստացուածներն և մատակարարութեան մէջ: Ժամանակակից մեծ և պարբոս Ալի փաշա, Ֆուատ փաշա և Օսմ. տէրութեան ընտր մեծամեծներն իրաւունք կուտային հակահատունեանց կուսակցութեան: Բ. Գրան կը պահանջէ, որ իւրաքանչիւր հպատակ ազգի պատրիարքն ընտրուի ժողովուրդէն, որպէս զի նա կարենայ ճշմարտապէս լինել ներկայացուցիչ և երաշխաւոր այդ ժողովուրդեան կառավարութեան մօտ, որպէս զի համակրութիւն ազգէ ժողովուրդին և կարենայ հաւատարմութեան ճանապարհի մէջ պահել զնա: Մինչդեռ ռեվերտութիւնը տրամադրութեամբ կ'ոչնչանային տէրութեան տոյն օրէնքներն, հետեւեալ և կառավարութիւնը չէր կարող շատ հաշտ աչքով նայիլ ռեվերտութիւն, և նորա պաշտպանին, ուստի պաշտօնանկ ըլլաւ: Հատունը, պատճառաբանելով թէ ինք պատրիարք ընտրուած է ռեվերտութիւնի հակապետական և հակազգային տրամադրութեան համաձայն և թէ երբեմնով խոտաւորած է հաւատարմ մնալ ռեվերտութիւն: Հատունի տեղ պատրիարք եղաւ Քիւրեքեան, և Պիոս Թ. բանադրեց հակահատուն կուսակցութիւնը: Քաղաքական աչք և աչք հանդամանքներ առիթ տուին որ Հատունի ազգեցութիւնը դարձեալ զօրանայ, որով սկսաւ տկարանալ հակահատունեանց ոյժն, միւս կողմէ Քիւրեքեան պատրիարքն գաղտնապէս հատունեանց կողմը լինելով օրացաւ: Հակահատունեանց գոտին, ուստի և թողուց պատրիարքական պաշտօնը: Նոյն միջոցին հատուն կ'ապահովէր Բ. Գրան, թէ պիտի վարուի տէրութեան օրէնքի համաձայն, պատրիարքի և առաջնորդաց ընտրութեան մէջ պիտի հետեւի ազգային հին սովորութեան և վերջապէս ռեվերտութիւն պարտաւէլ կէտերն անգործադրելի պիտի թողու: Այս պայմաններով Բ. Գրան պերթաւ տուաւ Հատուն և վերահաստատեց պատրիարքութեան մէջ: Սակայն հակահատունեանք մերժեցին Հատունի կաթոլիկոսութիւնն և 1870-ի

յուշուարին բաժանեալ համարեցին զիրենք հայ-կաթոլիկ ժողովուրդէն: միեւնոյն ժամանակ յայտարարելով կառավարութեան, թէ իրենց շահերն և տէրութեան շահերն մի են և քանի որ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան պէտք կը զրուի այդ շահերի երդուեալ թշնամին, իրենք չեն կարող հնազանդել նմա, աչն ժամանակ Օսմ. տէրութիւնն պաշտօնապէս առանձին հասարակութիւն մը ճանաչեց զայն, տալով նոցա պատրիարքական ամեն իշխանութիւն, աչք ոչ պատրիարք: Պիոս մէջ միայն հայ-կաթոլիկ հասարակութեան մի մասն անցաւ հակահատունեանց կողմն, իսկ գաւառներում, ամենքն հնազանդեցան հատունի պատրիարքութեան: Հռոմ, աչս յաջողութենէ յետոյ, յաւաքով թէ Հատունի հեռացմամբ խռովութիւնը պիտի վերանայ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան մէջէն, կարգինալով թեան տիտղոս տուաւ Հատունի և Հռոմ հրաւիրեց: . .

Հատունէն յետոյ պատրիարքական գահի վրայ եկաւ Աղարեան, որ ընտրուեցաւ ոչ ռեվերտութիւն և ոչ թէ ազգային սովորութեան եղանակաւ, աչք ապօրինի միջոցներով: Օսմ. կառավարութիւնն Աղարեանին տուաւ պատրիարքական պաշտօնն, սակայն հակահատունեանք բողոքեցին նորա ընտրութեան եղանակի դէմ և հերձուածը յարատեցց:

Աղարեան մինչև անցեալ տարի չկարեցաւ պերթաւ: Նել Բ. Գրանէն, մինչև որ ապահովագիր չտուած Բ. Գրան, թէ չը պիտի գործադրէ ռեվերտութիւն: Այս պայմաններով Աղարեանի պատրիարքութիւնը շատ խախտ էր, չը գերեց ինչ ընչ, աչսուհետև սկսաւ փորձեր ընել՝ հակահատունեանները միացնել, արպին հաճոյ լինելու համար, և աչս առիթ Աղարեանի դիմեց փոքր ինչ անխառն միջոցների, որ դարձեալ անցաւ իւր ունեցան: Թէ հատունեանք և թէ հակահատունեանք և առհասարակ կաթոլիկ հասարակութիւնն սկզբէն ի վեր չէ ունեցած ճշրութեան ճանաչում մի ու է է կանոնադրութիւն և այժմ ևս չունի, որով պէտք է իմանալ, որ հայ-կաթոլիկ հասարակութիւն իւր կրօնական և քաղաքային մարմին պաշտօնական քիչ շատ կարեւորութիւն չունի կառավարութեան առաջ:

Աղարեան, ի նկատ առնելով իւր պատրիարքական խախտ վիճակն, իւր Հռոմ գնացած ժամանակ խնդրած կ'ընէ պապին, որ հայ կաթոլիկ հասարակութեան պատրիարքի ընտրութեան համար նոր օրէնք հաստատուի: Ըստ Աղարեան սքեղան պապն արտօնութիւն տուած է առանց ռեվերտութիւն տրամադրութեան կատարել պատրիարքական ընտրութիւնն: Սակայն լոկ աչս և աչք զիջողութիւններով խնդրել չի վերջանար: Հակահատունեանք կուզեն ռեվերտութիւն բացարձակ ջնջումն, թէ և չեն ըսեր, որ թող պապը յայտարարէ թէ «նա կ'առնում ռեվերտութիւն», միայն թէ կը պահանջեն, որ Աղարեան ընդունեն և Բ. Գրան վաւերացնել տան կանոնադր մը, որ ռեվերտութիւն տրամադրութեանց հակառակ, պարունակէ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան կազմակերպութեան և վարչութեան վերաբերեալ բոլոր արտօնութիւններն և ընդ միշտ հաստատեց նոցա գործադրութիւնը: Հատունեանք կը դժուարանան կազմակերպել աչս կէտի մէջ:

Վ. Մ. Ն. Մ. Ն. Մ. Ն.

ՖԵԼԻԵՏՕՆ

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐ

Ընտանեկան կրթութիւնը և նորա նշանակութիւնը

(ԼԵՍԶԱՒՏԻ)

(Նորոշակութիւն *)

ՃՆՇՈՒԱԾ—ՉԱՐԱՍԻՐՏ

Բարեգործական հիմնարկութիւններից մէկում, ուր վեր են առնում երեխաներին երեք տարեկանից մինչև տասներկու տարեկանը, դուրս է գալի մի ինն տարեկան երեխայ, որ սկսում է ամսաթերթ հրատարակել (ի հարկէ ձեռագիր) և նորա մէջ պատկերացնում էր իւր գատտիարակներին և ուսուցիչներին ծիծաղելի կերպով: Հիմնարկութեան իշխանութիւնը, այս բանը իմանալով, շատ լուրջ կերպով է վերաբերում և վճռում է մի օրինակելի պատիժ տալ երեխային: Հիմնարկութեան բոլոր սանիկներն առաջ նորան անխնայ և անգութ կերպով ծեծեցին: Սորանից չետոյ երեխային փութադեցին մի ուրիշ դպրոց, որտեղից այժմ ուզում են արտաքսել նորան, որովհետեւ այլ ևս ոչ մի պատիժ չէ ազդում նորա վերայ: Պատիժը ստանալուց չետոյ նա միայն չարութեամբ ծիծաղում է: Այս տեսակ անթիւ օրինակներ կարելի է բերել, որոնք բոլորը մեկնվում են վերոյիշեալ օրէնքով: Սոքա լուի ապացուցանում են, որ այս բոլոր միջոցները միանգամայն սպանում են երեխային բարոյապէս, և նա դառնում է անսիրտ, չարացած, դէպի ամեն բան անտարբեր, «բշտած» կամ «դուժ» մարդ, ինչպէս ասում են հայ ժողովրդի մէջ: Վերոյիշեալ երեւոյթների մասին գիտելու է Վուրդի օրէնքը, որ բարոյական երջանկութիւնը նոյն չափով չէ զարգանում, որչափ որ աւելանում է նիւթական երջանկութիւնը, որից կարելի է եզրակացնել, թէ նիւթական բախտաւորութիւնը չէ առաջացնում իւր քանակութեան համապատասխան բարոյական երջանկութիւն, այլ անհամեմատ քիչ: Այժմ տեսնենք թէ չի կարելի արդեօք հեռու մնալ այս տեսակ սարսափահար միջոցներից և ծեծից: Առաջ դիտել էինք, որ ամեն մի ուժեղ գրգռումն առաջացնում է լուի անմիջական անգիտակցական վարմունք: Երբոր երեխան թոյլ է տալիս իրան մի որ և է անդգոյշ կամ անգիտակցական արարմունք, չէ որ այս դէպքում միայն հանգիստ, խաղաղ և երկարատեւ ազդեցութեան միջոցով կարելի է ստիպել նորան մտածել իւր վարմունքի մասին և պարզել նորան: Այս ճանապարհով կարելի է գրել նորան դատելու, արտայայտելու կամքի գործունէութիւն և սովորեցնել դիմադրելու պատահական և արդի գրգռումներին և ցանկութիւններին: Արտաքին, ճիշդ միջոցները, որոնք թթացնում են երեխայի մտածողական ընդունակութիւնը, ճնշում են նոյնպէս և նորա կամքի գործունէութիւնը, որի հետ չը պէտք է շփոթել անգիտակցական վարմունքները զուգելու զօրութիւնը, որ երբեմն և կարողանում է երեխան անել: Երբոր մենք թթացնում ենք երեխայի ինքնուրոյնութիւնը, խլում ենք նորանից սեպհական ոյժերով ուղղելու ընդունակութիւնը, այն ժամանակ պէտք է գեոմիտրիքական պրօգրէսայով մեծացնենք մեր ճնշումների ատարձանը, որ կա-

րողանանք դիմադրել նորա անգիտակցական ազեղ վարմունքներին: Այստեղից պարզ է, որ արտաքին կարգապահութիւնը (ДИСЦИПЛИНА) բոլորովին հակասում է դպրոցի կոչումին, որովհետեւ երեխային անտարբերութեան է հասցնում և նուազեցնում է նորա մտաւոր գործունէութիւնը: Ընդհանրապէս կը՝ առիթ առնով երեխային դատողութիւն անելու, խրատելու և գրգռելու նորա մտաւոր և կամեցողական ընդունակութիւնները, մենք սովորեցնում ենք նորան կառավարել իրան, զուգելու հարկաւոր ժամանակ, նորա մէջ դարձանում է ներքին բարոյական կարգապահութիւն, որ ամեն կերպ համապատասխանում է դպրոցի նպատակին և կրթութեան կոչումին առհասարակ: Եթէ երեխայի ընդունողական ընդունակութիւնը չէ գուլանում, նա կարող է լինում հանգիստ և անվրդով վերաբերուել շրջապատող մարդկանց: Բացի այս, բարկացած ժամանակ դատարարակը անընդունակ է լինում սառն կերպով քննել երեխայի վարմունքը, թոյլ է տալիս իրան երբեմն անարդար հալածանք, անպատվում է երեխայի անձնաւորութիւնը, որը բոլոր իւր կարգին ծագեցնում է ատելութիւն երեխայի կողմից հալածողի վերաբերութեամբ:

Իսկ եթէ աշխատում ենք համոզել երեխային դատարարութեան միջոցով, նորան սորանով սովորեցնում ենք քննողական աչքով նայելու ամեն մի բանի վերայ, նպատակ ենք նորան հասկացողութիւններ և ճշմարտութիւն ձեռք բերելու և մշակելու գործում: Այս ճանապարհը սովորեցնում է երեխային ճշմարտութիւնը հասկանալ, խորին կերպով չարգել և սիրել նորան, որը առաջնորդում է նորան դէպի ճշմարտութիւն և չէ անպատվում իւր անձնական պատուասիրութիւնը: Խիստ միջոցներ գործադրող դատարարակը անհատկաժ գիտէ հանգիստ, ճշմարտ և անկեղծ խօսքի մեծ զօրութիւնը և ուրիշ անձնաւորութիւնը չարգելու և չշտապելու նշանակութիւնը: Սիրող և արդարաւոր մարդի ազդեցութիւնը այնքան մեծ է, որ բարոյական զարգացման կողմից անխաղաղ հանգամանքներում գտնուող երեխան էլ կարող է բարեփոխու արդի մարդ լինել, եթէ գէթ երբեմն նայէս էլ հանգիստում է աշակերտի մէկին, որին սիրում է աւելի ուժեղ և մտերմանում է հետը:

Սիրող և անկեղծօրէն երեխայի վիճակին մասնակից մայրը, դայեակը կամ դատարարակը կարող է երբեմն պատժել ուրիշ միջոցներին էլ դիմել, առանց ճնշելու երեխային և վնասելու: Սակայն այս տեսակ բացառիչ դէպքը սկզբունք չէ կարող դառնալ, մանաւանդ այս տեսակ հանգամանքներում մեծերի այս վարմունքը բոլորովին տարբեր նշանակութիւն է ստանում: Ինչ որ մենք կարող ենք տանել մեղ համար սիրելի և մտերմ մարդուց, որ երբեմն էլ կարող է մեղ գիւր գալ, նոյնը կարող է վերաւորել և բարոյապէս ճնշել մեղ, եթէ անողը մեղ ստար, սառն և ատելի մարդ է: Այս մի բանւոր եմ ճանաչում, որ շատ սիրում է և լուս վարվում է իւր որդու հետ, բայց երբեմնայէս հարեած ժամանակ ծեծում էլ է: Սակայն նոյն մարդը լրջանալուն պէս սաստիկ տխրում է և խուսափում է որդու հետ հանգիստից: Նորա որդին մի բարեփոխ երեխայ է, որ չը նայելով իւր կրած ծեծին, երեք չէ փոխում իւր բարի չարաբերութիւնները հօր հետ և տեսնելով, նորա անխաղաղ դրութիւնը, ինքը առաջինն է ձայն տալիս. «Ի՞նչ եմ նեղանում, թող, վնաս չունի»:

Ամեն մի պատժելու ժամանակ նշանաւոր է ոչ թէ մեքնայական, բլրդ բռնաբարումը, այլ երեխայի հոգու վերայ կատարած ազդեցութիւնը, որ և միշտ պէտք է նկատել

*) Տես «Արձագանք» № 20:

ունենալ: Նրբեմն ամենահասարակ մեքենայական պատի-
ժը կարող է վատ աղդեցութիւն թողնել երեխայի կազմուածքի
վերայ: Նրեխային անկիւն ուղարկելը կամ օննետակի մէջ ծռեցնելը
կանգնեցնելն առհասարակ շատ թեթեւ պատիժ է համար-
վում, բայց իրօք այդպէս չէ: Սովորաբար կարծում են, որ
մի քանի րոպէ կանգնելը ոչինչ չէ նշանակում, որովհետեւ
երեխայի մասին դատում են մեծերի հաշուով, որոնց հա-
մար այն շատ հեշտ բան է: Նրեխայի համար այն շատ
մեծ բան է. նորա ողնաշարը դեռ կատարեալ զարգացած չէ
և նա դժուարանում է երկար ժամանակ անշարժ մնալ,
պահպանել միւս անդամների զուգակշիւը, ինչպէս հասա-
կաւոր մարդը կարող է: Նա այն կատարում է իրան ճնշելով
և դժուարութեամբ, բայց միատեսակ և երկարատեւ գործու-
նէութիւնը շատ շատ դադարեցնում է, ճնշող կերպով է աղ-
գում երեխային և անընդունակ է դարձնում մի օր և է
գործունէութեան:

Արհեստական յոգնածութիւնը և մի օր և է գործի
անընդունակութեան հասցնելը հազիւ թէ երեխային ուղղե-
լու լաւ միջոց լինի: Թէ որքան ծանր բան է և տանջանք
յոգնածութիւնը, բաւական է ձեռքը բարձրացնել մինչև ու-
սի առաջնային և ուղղակի գրութեան մէջ պահել 15—20
րոպէ: Ամեն մի հասակաւոր մարդ չի կարող այն գրու-
թեամբ պահել ձեռքը, իսկ եթէ պահել էլ, նա շատով չի
կարողանալ շարունակել իւր առաջնային աշխատանքը, առանց
հանգստանալու: Նոյնը կը լինի, եթէ երեխային չափային
ծունկերի վերայ կամ ստիպելն զանազան անշարժ դիրքում
կանգնելու, որի տեսակները հնարելու մէջ շատ վարժուած
են լինում մանկավարժները:

Երեխային առանց ճաշի թողնելը կամ լոկ հացով
պատժելը նոյնպէս մի դժուար հատկանիշ միջոց է կաղ-
մուածքի անտեսական տեսակէտից, մանաւանդ այն շրջա-
նում, երբ երեխայի կազմուածքը դեռ զարգանում է: Պա-
կասեցնելով կազմուածքի (մարմնի) եկամուտը, պէտք է պա-
կասեցնել և ծախսը, այսինքն և քիչ գործունէութիւն պէտք
է պահանջել երեխայից: Մարմնաւոր պատիժները բացի
որ ճնշում են երեխայի հոգեկան գործունէութիւնը և ըը-
թացնում են նորա ըմբռնողական բնգունակութիւնը, նորան
կարող են հասցնել և ուրիշ մեծ վնաս: Մաղերը բաշելը և
ապտակները կարող են ուղեղի պայթումն առաջ բերել:
Պարկեցրած ձեռքը գրգռելով մարմնի այն մասերը, որոնք
կապուած են և սեռական անդամների հետ, գրգռում են
և վերջնները: Այս հեռահանքը առաւել ցանկալի չէ դպրո-
ցական հասակում, երբոր զարգանում են այն մասերը:

Այս տեսակ արհեստական գրգռումը կարող է օժտա-
կանութեան ախտին տանել երեխային, որ և իրօք նկատուել
է մի քանի դէպքերում: Բացի վերոյիշեալ վնասակար երե-
ւոյթները, ձեռք ուղղակի կանգնեցնում է երեխայի առաջ-
նային բնական զարգացումը: Քանի երեխան փոքր է,
այնքան աւելի թույլ է և նորա կազմուածքը, որի մասերի
մէջ եղած կապերը դեռ շատ քնքուշ են: Մայրացեղ գրգը-
ռումը խանգարում է այն կապերի կանոնաւոր զարգացողու-
թիւնը: Աստիկ գրգռումը խանգարում է կազմուածքի ըը-
նական զարգացման ընթացքը և նորա մասերի գործառնու-
թիւնը հիւանդոտ և անբնական է դարձնում:

Այս բոլորը պէտք է չի նկատի ունենալ և չը դիմել
այնպիսի միջոցներին, որոնք դրական վնաս են տալիս երե-
խային և բնաւ չեն համապատասխանում դպրոցի ոչ կոչու-
մին և ոչ նպատակին: Դպրոցում պէտք է զարգանայ ոչ թէ
արտաքին կարգապահութիւնը, այլ ընդհանրապէս դպրո-

ցում պէտք է աշխատել կրթելու երեխայի բարոյական բնա-
ւորութիւնը, որ նա կարողանայ ինքնուրոյնաբար կառավարել
իրան և խելացի կերպով գործադրել իւր կամքը: Պատիժը
պէտք է վերանայ դպրոցից, որովհետեւ նա ստորացնում է
և պակասեցնում է մարդու մտաւոր գործունէութիւնը: Ինչ
ապարկելի համար էլ որ պատրաստուելիս լինի երեխան,
ձեռք վնաս է նորա ապագայի զարգացման համար, ձեռք
խիւրդկիքական միջոց է, որ հակասում է դպրոցի բարձ-
րագոյն կրթողական գիտումներին: Ճնշուած մարդը միայն
կարող է կոչը գործակատար լինել, իսկ հասկանալով, ինք-
նուրոյնաբար և խելացի գործելու կարեւոր գէպքում նա
անպէտք է: Այն կարծիքը, որ շատերին ձեռք են և էլի
նոքա նշանաւոր մարդիկ են դուրս եկել, միտք չունի, որով-
հետեւ զարգացման և նորա պատճառների կապը պարզելու
համար հարկաւոր է գիտեալ այն բոլոր բարոյական հան-
գամանքները, որոնց աղղեցութեան տակ ապրել և մեծա-
ցել է երեխան և երկրորդ՝ որ «նշանաւոր» յատկութիւնները
կարող են և միակողմանի լինել և ոչ էլ միշտ խելացի:
Նոյնպէս սխալ է թէ մեծերին չի կարելի ձեռք, իսկ փոքր
երեխաներին կարելի է, որովհետեւ անչափահասները աւելի
են վնասուում ձեռքից իրանց կազմուածքի թուլութեան պատ-
ճառով: Պէտք է չ'մոռանալ, որ նորածին մանուկների մա-
հաւան քանակութիւնը չորս անգամ աւելի է երկու տարե-
կան երեխաների մահաւան թուից, իսկ 50 անգամ աւելի է
եթ թ տարեկանների մահից և 132 անգամ աւելի է տասնե-
չորս տարեկանների մահից: Առհասարակ մինչև 15 տարե-
կան հասակի մարդիկների մահաւան թիւը հաւասար է 51,
37%, իսկ չ'հաշուած մեռածները ծնածներին հաստատ է
48,96%: Ի՞նչ խօսք, որ այն տեսակ սարսափելի երեւոյթներին
քիչ չենք նպատաւում և մենք երեխայի պահանջներին և
կազմուածքի անգիտութեան շնորհիւ: Նոյնպէս վնասակար
է այն կարծիքը թէ ամեն բան կշռող, երեխայի վերայ վատ
աղղող պայմանները ուսումնասիրող դատաւարակը թույլ
անվճարողական է լինում, որովհետեւ սորանով կարծես վե-
րջիշեալ պարտականութիւնները մենք վերցնում են դատ-
աւարակից: Եւ գործ եմ ունեցել մի քանի դպրոցների տե-
սույնների հետ, որոնք ոչինչ չ'կամէին իմանալ գիտնական
հետազոտութիւնների և եզրակացութիւնների մասին և
կատակով էին վերաբերվում այն բոլորին: Դպրոցը, անտեսը,
նոքա կարծիքով, ամենալաւ առողջապահութիւն իմացողն է:

Գար. Եճ.

(Կը շարունակուի):

ՍԱՄՈՒԷԼ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԵՊ

Թ.

ԱՐՏԱԳԵՐՍ

«Ապա իբրեւ ետես տիկինն աշխարհին Հայոց,
կինն Արշակայ Թագաւորին Հայոց՝ Փառանձեմ, զգօրս
Թագաւորին Պարսից. . . առեալ ընդ իւր մարդիկ
իբրեւ մեռաւան հազար՝ ազատս ընտիրս սպառա-
զէիս սրտերաղմուտս, և հանդերձ նոքօք դիմաց ե-
մուտ ի բերդն Արտաշէրից՝ որ ի յերկրն Արշա-
րունեայ. . . Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն
Պարսից, շուրջ զբերդաւն նստէին, պահ արկանէին.
պատեցին պաշարեցին. . . Եւ նստան շուրջ զբերդաւն
ամիսը երեքտասան և առնուլ զբերդն ոչ կարացին,
զի կարն ամուր էր տեղին»:

Փառաստոս:

Ջարեհաւանի եղեռնագործութիւններէն յետոյ, Ղապուհը ուղղակի գիմեց Արտագերս բերդը¹, որի մէջ ամբարացած էր Հայոց Փառանձեմ տիկինը՝ արքայական դասն-
ձերի հետ: Պարսից ընչաքաղց թագաւորին այնքան չէր
հրապուրում Հայոց արքայի գանձերը, որքան Հայոց ար-
քայի կինը: Նրան ձերբակալելով, նա ամբողջ Հայաստանը
ձերբակալած էր համարում: Թագաւորին վաղուց արդէն
իւր ճանկերի մէջ ունէր նա: Մնում էր թագուհին:

Արտագերսը ունէր իւր տխուր պատմութիւնը: Նա
Արշարունեաց գաւառի ամուր և անմատչելի բերդերից
մէկն էր, որ նախ պատկանում էր Կամսարականներին:
Արշակ թագաւորը խիստ ապօրինի միջոցներով խլեց նրան-
ցից այդ բերդը և սեպհականեց իրան²: Այժմ անիրաւու-
թեամբ յափշտակուած բերդը նրա կնոջ ապաստարանն
էր դարձել:

Տիկինը մտաւ այդ բերդը տասն և եօթն հազար հո-
գով, որոնցից տասն և մէկ հազարը տղամարդիկ էին,
իսկ վեց հազարը կանայք³: Այդ բազմութեան մեծ մասը
բաղկացած էր Հայոց իշխանական տոհմերից, որոնք տագ-
նապի ժամանակ միայնակ չը թողին իրանց թագուհուն:

Մի քանի ամիսների յամառ պաշարումից յետոյ, մի
քանի ամիսների սաստիկ կռիւներից յետոյ, Ղապուհը իւր
բաղձանքների մէջ բոլորովին յուսախափ գտնուեցաւ: Նրա
զօրքերի անթիւ բազմութիւնը, իրանց ռազմական ահար-
կու պատրաստութիւններով, ոչ միայն բերդը գրաւել չը
կարողացան, այլ ամեն անգամ պաշարուածներից չարա-
չար ջարդ կերան: Արեաց արքայից արքան, որի առջև
ամբողջ արեւելքն ու արեւմուտքը դրում էր սարսափից,
սկսեց կատաղութիւնից մըրկածովի ծովի նման ալեկոծուիլ,
սկսեց դազանալին բարկութեամբ փրփրիլ, — երբ տեսնում
էր, որ իւր բոլոր զօրութիւնները՝ ապարդիւն կերպով
փշրվում էին, խորտակվում էին Արտագերսի անսասան
ապառաժների վրայ:

Ծանր էր Ղապուհի դրութիւնը: Նա ընկել էր այն
սոսկալի ցանցի մէջ, ուր Երասխը և արագավազ Ախու-
րեանը, հատանելով լեռնային սարաւանդները, և խորին
կիրճերի ու խոխոմների միջով ընթանալով, վերջապէս,
գրկվում են, իրանց ուժերը միացնում են, բազմութիւ
անհնարին որդալթներ պատրաստելով Հայոց թշնամիներ-
ի համար: Այդ գետերի միջին քարանձաւներում մի ժա-
մանակ որջացած էին Հայոց վիշապները⁴ և սարսափ էին
տարածում դէպի ամեն կողմ: Իսկ այժմ իրանց թագու-
հու հետ՝ ամբացած էին Հայոց հսկաները: — Հսկաները
գործ ունէին արեւելքի ահարկու հսկայի հետ:

Այնտեղ, ուր Ախուրեանը և Երասխը միանում են
միմեանց հետ, կազմելով մի սուր եռանկիւնի, այնտեղ,
ուր սեղմուած էր Հին Երուանդաշատը⁵, որի բարձրագիւր
որձաքարեայ ամբուլթեան վրայ ոտք դնելով: Երուանդը⁶
մինչև Արշակունիների գահը բարձրացաւ, — այնտեղ կանգ-
նած էր և Արտագերսը, ոչ այնքան հեռու յիշեալ բերդից:
Նա կանգնած էր բարձր, կապտագոյն ապառաժների վրայ,

և նրա ստորոտում, խորին անդունդի մէջ, որոտում էր
Կապույտ գետը⁷:

Արտագերսը ծանօթ էր Հռօմին, ծանօթ էր և Բիւ-
զանդիային: Կայրոս կեսարը, Օգոստոս կայսրի որդեգիրը,
նրա հօր պարիսպների մօտ մահացու վէրք ստացաւ բերդի
Ատոսն իշխանից⁸: Իսկ Ղապուհը յամառութեամբ պաշա-
րումը շարունակում էր, համոզուած լինելով, որ եթէ
դէնքի ուժով չը կարողանայ գրաւել, անշուշտ քաղցը և
սովը կը ստիպեն անձնատուր լինել: Բայց բերդի ամբար-
ներում բաւական պաշար կար:

Նա բնութեան մեծ հրաշալիքն էր, որի հետ մարդը
մաքառելու համար՝ խիստ անզօր միջոցներ ունէր: Ժամա-
նակի ռազմական անօթները ոչ հասնել և ոչ ազդել կա-
րող էին նրա անմատչելի, բարձրագիւր ամբուլթիւնների վրայ:

Աւելի քան բերդի ամբուլթիւնը, անխորտակելի էր
պաշարեալների եռանդը: Անձնագոհութիւնը չափ և սահ-
ման չունէր: Ազատանի կանայք գիշերները պարիսպների
վրայ էին պառկում: Ազատանի օրիորդները անքուն հսկում
էին աշտարակներից թշնամու ամեն մի շարժումը: Ինքը
թագուհին իւր ձեռքով էր դարմանում իւր զինուորների
վէրքերը: Այր և կին վառուած էին հայրենասիրութեան
ջերմ ոգւով, և մէկը միւսին աշխատում էր գերազանցել:
Եւ բոլորին ոգևորողը, բոլորի քաջութիւնը բորբոքողը էր
ինքը թագուհին:

Միանգամ Ղապուհը հրամայեց վճռական յարձակում
գործել: Պարսից վահանափակ և ասպարապատ զինուոր-
ները բարձրացան մինչև բերդի պարիսպները: Կուռւմ
էին նրանք հերոսաբար, և բերդից կարկուտի նման տե-
ղացող նետերը չէին կարողանում զսպել նրանց կատաղու-
թիւնը: Թագուհին, զրահաւորուած, կանգնել էր պարսպի
վրայ և խրախօյս էր տալիս իւր զինուորներին: Մի նետ
դիպաւ նրա ուսին, ծակեց զրահը, և ցցուած մնաց
իւր տեղում: Զօրապետներից մէկը շտապով մօտ վազեց,
ձեռքը մեկնեց, որ դուրս քարշէ նետը: «Ինչո՞ւ ես ի դուր
ժամանակ կորցնում, — նկատեց նրան թագուհին, — այդ
յետոյ էլ կարելի է հանել»: Այդ խօսքը այն աստիճան
ազդեց, որ զինուորները, խորին քաջալերութիւն ստանա-
լով, կրկնապատկեցին իրանց եռանդը, և վանեցին թըշ-
նամուն պարիսպների մօտից:

Երբեմն գիշերով, երբեմն ցերեկով, բերդից դուրս էին
գալիս գանազան խումբեր և զարկվում էին պարսիկների
հետ: Այդ փոքրիկ խմբակները, յանկարծազաս կաշճակի
նման, ոչ միայն շփոթում էին թշնամու ամբողջ բանակը,
այլ շատ անգամ յաջողվում էր նրանց՝ գերիներով կամ
աւարով յետ դառնալ:

Պաշարման յամեցողութիւնը, յաջողութեան յապա-
ղումը վրդովեցնում էր Ղապուհին: Արտագերսի պարիսպ-
ների մօտ նա երկար մնալ չէր կարող: Պարսկաստանից
աւելի կարեւոր գործեր կոչում էին նրան: Իսկ այնպէս,
առանց որ և է հետեւանքի հասնելու, թողնել և հեռա-
նալ, — այդ թույլ չէր տալիս նրա անսահման գոռոզու-

թիւնը: Երբ տեսաւ, որ ուժը չէ ներգործում, նա դիմեց իւր սովորական խորամանկութեանը: Պատգամաւոր ուղարկեց թագուհու մօտ, մեծամեծ խոստումներով խնդրեց, որ երկու կողմից ևս զինագուլ լինի, և թագուհին ցած իջնէ բերդից, դաչ նրա մօտ, հաշտութեան պայմանների մասին անձամբ բանակցելու համար: Թագուհին խոստութեամբ մերժեց, պատառնանելով, որ չէր ցանկանալ մի այնպիսի խաբեբայի ոչ երեսը տեսնել և ոչ խօսել նրա հետ: Որքան և գառն էր վերադարձնւում, այնուամենայնիւ, պարսից արքայից արքան զիջւա՝ գոնէ հեռուից խօսել նրա հետ: Աւագանին խորհուրդ տուեց թագուհուն՝ ընդունել վերջին առաջարկութիւնը:

Նշանակած օրը, անբարտաւան թագաւորը միայնակ, և միայն Մերութան Արծրունու և Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ, մօտեցաւ բերդի ստորոտին: Եւ որպէս զի ձայները հասնեն միմեանց, նրան թույլ տուին ոտով մինչև պարիսպները բարձրանալ: Այստեղ նրա համար պատրաստուած էր մի փառաւոր բազմոց, և մի խումբ պալատականներ կանգնած էին ընդունելու: Նա եկաւ, բայց տհաճութիւնը թույլ չը տուեց նրան նստել, մնաց ոտքի վրայ: Այդ միջոցին, աշտարակի վրայ, շրջապատած իւր նախարարներով, յայտնուեցաւ թագուհին: Բարձրահասակ, վայելչագեղ տիկինը, իւր աւագների խումբի մէջ, հանդիսանում էր որպէս մի հրաշափառ աստուածուհի: Տեսնելով նրան, Ղապուհը ներքեւից ձայն արձակեց.

— Դու, որ այդքան գեղեցիկ ես, տիկին, քեզ համար, որ Արշակ թագաւորը այն աստիճան խելագարուեցաւ, որ իւր դժբախտ եղբորորդու, Գնելի, արիւնը թափելով, քեզ յափշտակեց նրա ձեռքից⁹, — դու, տիկին, աւելի նազելի կը լինէիր, եթէ այդ սքանչելի գեղեցկութեանդ հետ՝ փոքր ինչ խելք ու խոհեմութիւն ունենայիր: Բայց սիւնեցուն չէ տուած խելքը, չէ տուած և խոհեմութիւնը: Նրան տուած է վայրենի կոպտութիւնը և անսանձ հպարտութիւնը միայն: Նրա սիրտը, նրա միտքը, իւր լեռների ապառաժների նման, կոշտ է և անզղաչ: Այդպէս էր քո հայրը՝ Անդովի իշխանը, այդպէս էր և քո մայրը: Ես քո մօր մարմինը, իւր յանդուգն համարձակախօսութեան համար, մաս-մաս յօշոտել տուի Ջարեհաւանի աւերակների մօտ: Ես քո բոլոր ազգատոհմը ջնջեցի: Մնում են քո եղբայրները¹⁰ միայն, որոնք գտնվում են իմ գերիների թւում: Նրանց ևս սպասում է նոյն ցաւալի վախճանը, եթէ դու, տիկին, կը շարունակես քո յամառութեան մէջ մնալ: Ի՞նչու ես ամրացել այդ բարձրութեան վրայ: Միթէ այդ ապառաժները կարող են փրկել քեզ: Մեծ է Արեւաց արքայից արքայի զօրութիւնը և սոսկալի է նրա բարկութիւնը: Նրա ահաւոր շունչից լեռները մօմի նման հալվում են և ծովերը ցամաքում են: Իսկ դու, տիկին, անմիտութեամբ կզղիացած ես այդ քարերի գագաթների վրայ, առանց մտածելու, որ այլեքները կը բարձրանան, մերկեր կը փոթորկուի, և այդ ողորմելի կզղին կը կորչի, կանհետանայ իմ բարկութեան անողորմ հոսանքի մէջ. . . Ի՞նչու ես

ամրացել այդտեղ: Դրանով դու չես կարող ազատել, տիկին, ոչ քո անձը և ոչ քո երկիրը: Ամբողջ Հայոց աշխարհը իմ ոտքի տակն է: Բաւական է մի թեթեւ ճրնշում, — և նա մոխիր կը դառնայ: Քեզ համար, տիկին, մի այլ յոյս չը կայ, բացի իմ մեծահոգութիւնը: Նրա վրայ յենուիր, և քեզ փրկութիւն կը լինի: Եթէ դու կին չը լինէիր, ես քեզ չէի ների: Բայց կը ներեմ, որովհետեւ կին ես: Յաճ իշխր այդ բարձրութիւնից, համբուրիր Արեւաց արքայից արքայի ոտքերի փոշին, և նա ողորմած կը լինի դէպի քեզ:

Թագուհին անվրդով կերպով լսում էր: Վրդովուած էին միայն նրա նախարարները, վրդովուած էր և աւագանին: Այդ սպառնալիքների պատասխանը կարող էր լինել մի նետ, որ վերեւից արձակուելով, կը լռեցնէր զազանին: Եւ նախարարները պատրաստ էին հարուածելու նրան, եթէ տիկնոջ լուռ ակնարկութիւնը չը զսպէր նրանց բարկութիւնը: Նա չը կամեցաւ դաւաճանին դաւաճանութեամբ պատասխանել, և իւր ամբողջ դռներից հիւրի դիակը յետ ուղարկել:

Նա պատասխանեց.

— Լսիր, Ղապուհ, դու թագաւորի վեհութեան հետ՝ կորցրել ես և՛ թագաւորի քաղաքավարութիւնը: Դու մոռանում ես, որ խօսում ես թագուհու հետ, դու մոռանում ես, որ խօսում ես կնոջ հետ: Դու ինձ լիշեցնում ես, Ղապուհ, քո զազանային վարմունքը իմ մօր և իմ ազգատոհմի հետ, և անբարտաւանութեամբ պարծենում ես քո բարբարոսութիւններով: Բայց դու պէտք է սարսափէիր քո կատարած եղեռնագործութիւնների առջև, եթէ քո սրտում մարդկային զգացմունքի մի ամենափոքր նշույլ մնացած լինէր: Դու սպառնում ես ինձ, Ղապուհ, այն աղէտալի վախճանը, որով դատապարտուեցան իմ տոհմայինները: Բայց չես մտածում, որ այդ սպառնալիքը աւելի կը բորբոքէր իմ վրէժխնդրութիւնը, և աւելի կամրապնդէր իմ յամառութիւնը՝ ձեռք չը մեկնել այն մարդուն, որի ձեռքերը շղախուած են իմ մօր և իմ հարազատների արիւնով: Դու ինձ ներումն ես խոստանում, և հրաւիրում ես՝ ցած իջնել իմ ամբողջ բարձրութիւնից: Լաւ մտածիր, Ղապուհ, այն բոլոր խաբեբայութիւններից յետոյ, որ դու մինչև այսօր գործ ես դրել մեզ հետ, — միթէ թողել ես մի ամենափոքր հաւատարմութիւն՝ թէ դէպի քո խօսքը և թէ դէպի քո խոստմունքները: Այնօրից, որ դու իմ թագաւոր-ամուսնին, որ քեզ շատ և շատ վտանգներից ազատել էր¹¹, — այնօրից, որ դու նենգութեամբ նրան քեզ մօտ հրաւիրեցիր, և քո հիւրին, և քո մտերիմ դաշնակցին, վատութեամբ Անուշ բերդը աքսորեցիր, — այն, այնօրից դու զրկեցիր քեզ Հայոց բոլոր հաւատարմութիւնից: Դու Հայոց աշխարհը քո ոտքերի տակն ես համարում, Ղապուհ, և սպառնում ես՝ մի հարուածով ողնջացնել նրան: Այդ ցնորքը իրականութիւն կը լինէր, եթէ պարծենկոտութիւնը, եթէ անսանձ պոռոտախօսութիւնը քաջու-

Թիւն Համարուէր: Չափազանց գոռոզութիւնը խել է քո լիշողութիւնը, Ղապուհ: Մտաբերում ես, թէ քանի քանի անգամ քո զօրքերի դիակները թողել ես մեր դաշտերի վրայ, իսկ ինքդ միաձի փախել ես մեր երկրից¹²: Եւ եթէ քո բանակը այսօր դրած է իմ ամրոցի մերձակայքում, — այդ ոչ քո, և ոչ քո զինուորների քաջութեան շնորհիւն է: Այլ այդ քո նենգաւորութեան և քո դաւաճանութեան ամօթալի արդիւնքն է, որ վայելում ես դու, Ղապուհ: Դու իմ թագաւոր-ամուսին խաբէութեամբ Հեռացիր իւր աշխարհից, և նրա երկիրը անտէր թողնելով, քեզ Համար ճանապարհ բաց արեցիր: Եւ որպէս ճարպիկ գողը օգուտ է քաղում տան տիրոջ բացակայութիւնից, նոյնպէս և դու մտար անպաշտպան երկիրը: Դու աւելի ցած գտնուեցար քո գոգութեան մէջ. դու կաշառեցիր տան ծառաներին, և զիշերով դռները քո առջև բաց արին: Ահա այդ տիրաւորաճառ և տիրանենգ ծառաներից երկուսը քեզ մօտ կանգնած են, — երկուսին ևս, իբրեւ կաշառք, տուել ես քո քոյրերին:

Նա ձեռքը տարաւ դէպի Մերութան Արծրունին և դէպի Վահան Մամիկոնեանը, և ապա շարունակեց.

— Բայց մի մոռանար, Ղապուհ, Հայոց աշխարհը դարձեալ տէր ունի. նախ Նա, որ ամբողջ տիեզերքի տէրն ու թագաւորն է, — նա ձեռքը տարաւ դէպի երկինքը, — երկրորդ, ես, որ խօսում եմ քեզ Հետ, և ապա իմ որդին, որ այժմ գտնվում է կայսրների քաղաքում (Բիւզանդիայում): Սրնոտի Հպարտութիւնը՝ և կոյր անձնախաբէութիւնը մոլորութեան մէջ են դրել քեզ, Ղապուհ: Ահա մտածիր, և ուշի եկ Ղապուհ: Եթէ ամենքը կը ջնջուեն, եթէ կը մնայ Հայոց խրճիթներում մի թոյլ աղջիկ միայն, — նա գարձեալ կը պատերազմէ քեզ Հետ: Բայց դեռ այդ տեղը չէ Հասել: Դու չէս տեսնում, որ քո բոլոր զօրութեամբ զարկուեցար այդ ամրոցի ապառաժների վրայ, և ոչինչ ազդել չը կարողացար: Բայց ճիշդն այդպիսի ամրոցներ դեռ կան մեր աշխարհում, որոնց մէջ իմ նախարարները գէնքը ձեռքում սպասում են քեզ: Դու ընկել ես Հայոց լեռների որոգայթի մէջ, և շատ բախտաւոր կը լինես, եթէ դուրս գալ կարողանաս: Գնա, Ղապուհ, Հեռացիր այստեղից: Գնա, բորբոքիր քո բոլոր չարութիւնները, և ինչ բարբարոսութիւններ, որ տակաւին կարող ես կատարել, մի խնայիր: Քո ուղիքները չեն կարող վախեցնել ինձ: Գնա: Այն բոլոր վատութիւններից լիտոյ, որ դու գործ դրեցիր, այլ ևս մեր մէջ ոչինչ Հաշտութիւն կայանալ չէ կարող: Քանի որ իմ թագաւոր-ամուսինը Հեծում է Անուշ բերդում, — Հայոց աշխարհը, վրէժխնդրութեան գէնքը ձեռքում, կը պատերազմէ քեզ Հետ. . .

— Տեսնենք. . . կատաղաբար մռնչաց զազանը, և սկսեց ցած իջնել բերդի բարձրութիւնից:

Անցաւ Համարեա մի ամբողջ ամիս:

Արտագերս բերդը զուարճանում էր ընդհանուր ցրն-ծովութեան մէջ: Փողոցները զարդարուած էին, զոյնզգոյն

դրօշակները ծածանվում էին աշտարակների բարձրութեան վրայ: Բնակիչների խուռն բազմութիւնը լցրել էր հրապարակները: Այր և կին, տղայ և աղջիկ, պար էին բռնել, և նուագարանների ու ժգին Հնչիւնների եղանակով թնդեցնում էին գետինը: Արքայական պալատի շուրջը Հաւաքուած էին՝ Հարուստ գէնքերով ու զարդերով պըճնուած, զինուորականների ուրախ խումբերը:

Երէկ Ղապուհը թողեց բերդի պաշարումը և Հեռացաւ դէպի Պարսկաստան: Այսօր բերդը տօն էր կատարում:

Արքայական պալատի ընդարձակ սրահներից մէկը շքեղ կերպով զարդարուած էր: Մի կողմում, երկար սեղանի վրայ, դրուած էին թանգազին զգեստներ, գեղեցիկ գէնքեր ու զրահներ, և զանազան տեսակ ոսկեղէն ու արծաթեղէն անօթներ, որոնց փայլը աչք էր շլացնում: Դրանք դուրս էին բերուած թագաւորական գանձարանից պարզաբաշխութեան Համար: Թագուհին, ամբանալով այդ բերդում, իւր Հետ բերեց և թագաւորական գանձը¹³:

Ջրեղազարդ բազմոցի վրայ նստած էր թագուհին և գտնվում էր, օրուայ պատշաճին վայել, փառաւոր զգեստաւորութեան մէջ: Այսօր Հանդիսաւոր ընդունելութիւն ունէր: Նրա չքնաղ գէմքը՝ իւր պալատականների ընդհանուր ուրախութիւնից՝ աւելի զուարթութիւն էր ստացել, թէ և այդ բռնի զուարթութիւնը, որ աւելի պաշտօնական էր, Հազիւ կարողանում էր սքօղել այն խորին տխրութիւնը, որ թագնուած էր նրա գեղեցիկ աչքերում:

Այն, գեղեցիկ էր Սիւնեաց աշխարհի այդ հրաշագեղ դիցուհին, և նրա գեղեցկութիւնն էր, որ Արշակ թագաւորին կատարել տուեց մի եղբրական գործ¹⁴, որ միայն ծայրայեղ սիրահարութիւնը կարող էր արգարացնել. . .

Գլխին կրում էր փոքրիկ գոհարազարդ թագը¹⁵, որ բոլորակ պսակի նման՝ Հաւաքել էր նրա ուս գանգուրները, որոնք սիւռուած էին գունաթափ այտերի վրայ, իսկ ետեւից մանր Հիւսերով ծածկել էին Հարուստ թիկունքը: Սպիտակ շղարշը իւր թափանցիկ ծալքերով սքօղում էր վեհափառ գլխի այդ սիրուն զարդը, որ նրա կախարհիչ գէմքին մի առանձին վայելչութիւն էր ընծայում: Ոսկեայ գնդերը ծածկուած էին գանգուրների սև ալիքների ներքոյ, և միայն վառվառն ակների փայլը երբեմն երևան էր Հանում: Նրանց ներկայութիւնը: Այդ թանգազին գնդերը այն աստիճան ծանր էին, որ ականջների փոխարէն, կարթաձև ճարմանդներով քարշ էին ընկած թագի երկու կողմից¹⁶: Իսկ նրանց ծայրերը վերջանում էին գանգաւաձև փնջիկներով, որոնց իւրաքանչիւրի մէջ բռնուած էր մի-մի խոշոր գոհար: Մի մարգարտաշար շղթայ միացնում էր գնդերի երկու ծայրերը և իջնում էր մինչև կուրծքը: Պարանոցին կրում էր նոյնպէս գոհարազարդ մանեակը, որից քարշ էր ընկած արքայական լանջաց պատիւը¹⁷, որը ճաճանչաւոր լուսնի ձև ունէր, և Հանգչում էր փառաւոր կուրծքի վրայ: Հոլանի բաղուկները զարդարած էին ոսկեայ ապարանջաններով, իսկ աջ ձեռքի ճգոյթի վրայ փայլում էր թագուհու յատուկ մատա-

նին: Նա հազել էր ծիրանի պարեգօտ, որ երկար և մեղմ արիքներով իջնում էր մինչև ոտները, որ կրում էին նախշուն, մարգարտահիւս մաշիկներ: Մէջքը պնդած էր միաձուլ ոսկեալ լայն կամարով, որի ծայրերը առջևից կցուած էին երկու ականակուռ վահանակներով¹⁸: Ուսին կրում էր թեթև սամուրենի թիկնոցը¹⁹, որ պատած էր վարդագոյն թաւիշով:

Նրա աջ կողմում, առաջին տեղում, կանգնած էր Մուշեղ Մամիկոնեանը—հայոց զօրքերի ընդհանուր սպարապետը: Յետոյ Սահակ սլարթեւը,—Ներսէս մեծի որդին: Դրանցից ներքև, իրանց աստիճանի և տոհմային գերագանցութեան համեմատ, կարգով շարուած էին զանազան նախարարներ և զանազան աւագներ: Վերջինների թուումն էր Մեսրոպ տարօնեցին: Իսկ ձախ կողմում, նոյն կարգով, կանգնած էին ազատանի կանայք և օրիորդներ, որոնք իրանց ամուսինների հետ բերդն էին մտել: Բոլորի գէմքերի վրայ նկարուած էր անսահման ուրախութիւն, բոլորի աչքերը փայլում էին խորին բերկրութեամբ:

Հանդիսականներից ոչ ոք նստած չէր, բացի խաղ եպիսկոպոսը²⁰,—Ներսէս մեծի տեղապահը, որին նա իւր փխխախտող կարգեց, երբ ուղևորուեցաւ Բիւզանդիայ:

Դրսից լսելի էին լինում նուազարանների ձայներ, և ամբողջ բերդը թնդում էր ցնծութեան ազագուհներով: Իսկ սրահում տիրում էր խորին լուռութիւն:

Թագուհին դարձաւ դէպի Հանդիսականները այդ խօսքերով.

—Երկարատև պաշարումից յետոյ, վերջապէս, ձապուհը թողեց մեր բերդը: Նրա բոլոր ահարկու զօրութիւնները փշրուեցան մեր ապառաժների վրայ: Բայց աւելի քան ապառաժների ամբողջութիւնը, անխորտակելի եղաւ ձեր քաջութիւնը, ձեր անձնադուլութիւնը, իմ սիրելի զօրասէտներ: Տէրը ուժ տուեց ձեր բազումներին և դուք, իբրև լաւ հերոսներ, հերոսաբար կռուեցաք մեր հայրենիքի վայրագ թշնամու հետ: Դուք ապացուցիք, որ նրա արժանաւոր զաւակներն էք: Գնա՛ն էր այդ երկարատև պատերազմը և լի ցաւալի աղէտներով:—Գնա՛ն էր, կըրկնում եմ, որովհետև լայն օտար թշնամուց, մենք ստիպուած էինք կռուել և մեր հարազատների հետ: Մեր թշնամուն առաջնորդում էին մեր հարազատները: Որդին կռուում էր հօր գէմ, եղբայրը եղբօր գէմ: Եւ դրա մէջն էր ձեր հայրենասիրութեան բարձր ողին, որ դուք չը խնայեցիք ձեր տոհմայիններին, և նրանց գէնքերին գէնքով պատասխանեցիք: Գովում եմ ձեր առաքինութիւնը, և տալիս եմ իմ մայրական օրհնութիւնը:

Ամենքը լուռութեամբ գլուխ խոնարհեցրին, արտայայտելով իրանց խորին շնորհակալութիւնը: Նա շարունակեց.

—Բայց դեռ շատ գործեր են մնում մեզ կատարելու, և ամենադժուար գործեր: Մենք թշնամուն վանեցինք մեր բերդի չորեքկողմից, բայց ոչ մեր աշխարհից: Մենք պաշտպանեցինք մեր անձները, բայց ոչ մեր աշխարհը:—

Մեր աշխարհը, մեր սիրելի աշխարհը, դեռ դրած է նրա բարբարոսութեան առջև: Ես տարակոյս չունեմ, որ ձապուհը, այնպէս ամօթալի կերպով հեռանալով մեր բերդի ստորոտից, պիտի կարողանայ արդեօք մոռանալ այդ դառն վերաւորանքը: Նա իւր մաղձն ու թոյնը կը թափէ, անշուշտ, մեր աշխարհի միւս անպաշտպան մնացած տեղերի վրայ: Իսկ այսպիսի տեղեր սակաւ չեն: Մեր նախաբարներեց ոմանք այնքան երկչոտ գտնուեցան, որ իրանց երկիրը թողին անտէր և փախան դէպի զանազան կողմեր: Նրանց ամրոցները գրաւել է թշնամին: Նրանց ընտանիքները բանտարկուած են իրանց սեպհական ամրոցների մէջ, և պահվում են որպէս պատանդ: Բացի դրանցից, Ջարեհաւանի ցաւալի արիւնհեղութիւնից յետոյ, ուր ձապուհը ցոյց տուեց իւր գազանային կատարեալ վայրագութիւնը,—մեր գերիներեց դեռ ստուար բազմութիւն գտնվում է թշնամու ձեռքում: Մեզ համար չէ հանգստութիւնը, քանի դեռ մեր եղբայրներն ու քոյրերը գերութեան մէջ են գտնվում: Մեզ համար չէ հանգստութիւնը, քանի դեռ կը մնայ այն անպատուութեան մուրը, որ քսեց ձապուհը մեր նախարարների երեսին, նրանց կանանցը և օրիորդներին մերկանդամ կանգնեցնելով իւր բանակի առջև. . . Գնա՛ն է, սաստիկ դառն ինձ մի ըստ միօջէ չիշել, թէ որքան անթիւ են մեր տառապանքները, և որքան անբժշկելի են մեր վէրքերը: Ես իմ յոյսը դրել եմ Աստուծոյ օգնութեան և ձեր հայրենասիրութեան վրայ, ով քաջեր, և աներկբայ եմ, որ դուք այսուհետև աւելի մեծ եռանդով կապացուցանէք, որ արժանի էք ձեր կոչմանը. . .

Նրա քաղցր և ազդու ձայնը, որ մետալի հնչիւններով արձագանք էր տարածում ընդարձակ սրահի մէջ, նրա ողբից խօսքերը, որ կրակի նման հեղվում էին բոցավառ շրթունքներից, խորին տպաւորութիւն գործեցին բոլոր Հանդիսականների վրայ, որոնք կրկին և կրկին գլուխ խոնարհեցրին, արտայայտելով իրանց անձնանուիրութեան անկեղծ հաւաստիքը:

Յետոյ խօսեց եպիսկոպոսը.

—Հայրենիքը վտանգի մէջ է, այո՛, բայց աւելի մեծ վտանգի մէջ է եկեղեցին: Պարսկական պղծութիւնը արդէն մուտք է գործել մեր տաճարներում: Մեր սուրբ սեղանների վրայ վառվում է որմզդական կրակը: Մոգերով ու մոգպետներով լցուած են մեր վանքերը: Միանձնուհիք հալածվում են, իսկ միանձանց բռնադատում են պաշտօն տանել կրօնիկն: Մեր նախարարներից ոմանք, պարսից արքային աւելի հաճոյանալու համար, իրանց տներում ատուշաններ են կառուցել: Մեր բազմաբարձար Լուսաւորիչ հօր դառն աշխատանքներով հիմնած եկեղեցին այժմ կործանուելու մօտ է: Պարսիկը շատ անգամ արշաւել է մեր երկիրը, շատ անգամ յաղթել է մեզ, և շատ անգամ յաղթուել է մեզանից: Մեր երկիրը միշտ ողողուած է եղել անընդհատ պատերազմների արիւնով: Բայց անցել են կռիւի ու կոտորածի տխուր օրերը, և արեան հետքե-

քի վրայ՝ կրկին ծաղկել է ժողովրդի կեանքը և նրա բարօրութիւնը: Իսկ այժմ սպանվում է եկեղեցին, սպանվում է կրօնը, և իւր հետ դէպի չաւիտենական մահ է տանում ամբողջ ժողովրդին: Օրհասը մօտ է, և այդ օրհասից փրկութիւն չը կայ: Դա մի մահ է, որ յարութիւն չունի: Դա ազգի մահն է:—Դա հայութեան մահն է: Ուրքան ազգեր, որքան ազինք, անյադ վիշապի նման, կլանեց Զրադաշտի սոսկալի դէնը: Ուրքան սրբութիւններ ալրուեցան նրա վառած կրակի անշէջ բոցերի մէջ: Պէտք է մարել այդ կրակը, որ արդէն սկսել է բորբոքուիլ մեր աշխարհում: Պէտք է մարել այդ հուրն ու բոցը, որ պիտի լափէ մեր սրբութիւնները: Այո, պէտք է մարել նրան, որ վերստին կեանք ստանայ մեր եկեղեցին, որի մէջն է կայանում և մեր ազգի ու պետութեան կեանքը:

—Թող օրհնեալ լինի Աստուծոյ կամքը, թող Տէրը ինքը պահպանէ իւր սուրբ եկեղեցին, իսկ մենք՝ նրա սուրբապաշտ գինուորները կը լինենք,—միաձայն գոչեց ամբողջ աւագանին:

Թագուհին վեր կացաւ: Կրկին տիրեց լռութիւնը: Ուշիկ քայլերով մօտեցաւ նա երկար սեղանին, որի վրայ դրուած էին պարզաւարժութեան համար պատրաստուած իրեղէնները: Այնտեղից վեր առեց մի սուր և, առաջարկելով եպիսկոպոսին, ասաց.

—Սրբազան հայր, թշնամին սրով և արիւնով մըտցրեց իւր պղծութիւնը մեր սուրբ տաճարներում, և նոյնպէս սրով և արիւնով պէտք է մաքրել մեր տաճարները այդ պղծութիւնից, Ահա քեզ մի զէնք, և օրինակ տուր քո պաշտօնակիցներին, դրանով նախանձախնդիր լինել եկեղեցու փառքին:

Եպիսկոպոսը ընդունեց զէնքը:

Յետոյ թագուհին վեր առեց մի ոսկեհուռ վերարկու և, մօտենալով Մուշեղ Մամիկոնեանին, ասաց.

—Դու, Մուշեղ, այդ կռիւների մէջ ապացուցիր, որ քո արժանալիշատակ հօր հաբաղատ գաւակն ես,—այն հօր, որ իւր կեանքը դրեց իւր հայրենիքի և իւր թագաւորի վրայ²¹: Քեզ վայել է մեծարել այն ընծայով, որ ամենաբարձրն է արքայական պարգևների մէջ: Դու այժմ քո հօր ուսերի վրայ ես տանում հայոց աշխարհի բոլոր ծանրութիւնը: Եւ ես այդ արժանի ուսերը կը զարգարեմ այն վերարկուով, որ մի ժամանակ կրել է իմ թագաւոր-ամուսինը²²:

Սպարապետը խորին երախտագիտութեամբ ծունր դրեց տիկնոջ առջև, և նա ձգեց նրա ուսերի վրայ արքայազգեստ վերարկուն:

Յետոյ թագուհին մերձեցաւ ընծաների մթերքին, վեր առեց մի ոսկեայ բաժակ, և, մօտենալով Սահակ պարթևին, ասաց.

—Քո հայրը, Սահակ, իւր հայրենիքի ամենահաստատուն նեցուկն էր, և նրա սիրոյ համար՝ այժմ կրում է աքսորի տաժանական կեանքը: Քո վեհափառ ճակատի վրայ փայլում է հօր լուսապայծառ աստղը, և այդ երևե-

ցաւ վերջին կռիւների մէջ: Ընդունիր այդ բաժակը, և ամեն ագամ, երբ ըմպելու լինես դրանով, յիշիր իմ դէպի քեզ ունեցած ջերմ զգացմունքը:

Պարթևազն երիտասարդը ծունր դրեց և ընդունեց նրա ձեռքից զեղեցիկ բաժակը:

Այսպէս սուրառաձեռն պարգևներով վարձադրում էր խելացի տիկինը իւրաքանչիւրի քաջութիւնը, և նրա քաղցրախօս լեզուով ամենի համար կային խիստ իմաստալի գովասանքներ, համեմատ նրանց տոհմային նշանակութեանը և նրանց մատուցած ծառայութիւններին: Մեծ էր նրա նախարարների գոհունակութիւնը, և անսահման էր նրանց մխիթարական ոգևորութիւնը: Տիկնոջ ամեն մի ժպիտը, ամեն մի մայրական զգացմունքներով լի հայացքը՝ նրանց նոր ոգի, նոր եռանդ և անձնանուիրութիւն էր ներշնչում: Նրանք ուրախ էին, որ իրանց ծառայութիւնները ոչ միայն վարձադրվում են, այլ հասկացվում են, և մի այնպիսի ազնուամիտ կնոջ համակրութեանն են արժանանում, որպիսին էր Հայոց Տիկինը:

Երբ տղամարդերի պարզաւարժութիւնը վերջացաւ, տիկինը դարձաւ դէպի ազատանի կանայքը, որոնք պաշարման ժամանակ խիստ փայլուն ծառայութիւններ էին ցուց տուել: Նրա զեղեցիկ աչքերը որոնում էին մէկին, որը կանանց խումբի մէջ չէր երևում:

—Իմ քաջերի թւում կար և մի օրիորդ հերոսուհի,—ասաց նա:—Ո՛ւր է Աշխէնը, կանչեցէք այստեղ Աշխէնին:

Ռշտունեաց նազելի Օրիորդը համեստութիւնից թագնուել էր: Մի քանի րոպէից յետոյ ներս մտաւ նա, զինուորական շքեղ զրահաւորութեան մէջ: Բոլորի աչքերը դարձան դէպի զեղեցիկ, վայելչակազմ հերոսուհին: Տիկինը գրկեց նրան և, ճակատը համբուրելով, ասաց.

—Միւսի՛ն Աշխէն, կար մի ժամանակ, հանգստի և խաղաղութեան երջանիկ ժամանակներում, մեր իշխանազն օրիորդները իրանց մատներին ճարտարութիւնը ցուց էին տալիս զեղեցիկ գործուածների մէջ, որոնցով զարգարում էին նախարարների փառաւոր սրահները և մեր տաճարների սուրբ սեղանները: Անցաւ խաղաղութեան ժամանակը, եկաւ արեան և կոտորածի տաղնապը: Եւ դու, քո գովելի օրինակով, մի զեղեցիկ դաս տուցիր քո իշխանազն քոյրերին, թէ երբ հայրենիքը վտանգի մէջ է, կրնո՞ւք քնքոյշ մատներն ևս, ասեղի փոխարէն, պէտք է նիզակ բանեցնեն, իսկ թելի փոխարէն, պէտք է ձգեն աղեղի ամրապինդ լարը: Դու արդեամբ կատարեցիր այդ, և կատարեցիր հրաշալի կերպով: Եւ ես, սիրելի Աշխէն, ահա այդ արժանաւոր կամարով գօտևորում եմ քո սրբիական մէջքը, ցանկանալով քեզ աւելի աշխույժ և զօրութիւն²³:

Տիկինը իւր ձեռքով կապեց ականակուռ կամարը նրա մէջքին, իսկ օրիորդը ուրախութեան արտասուքը աչքերում համբուրեց նրա բարերար ձեռքը:

Միւս կանանցից և օրիորդներից շատերը նոյնպէս

ընծաներ ստացան: Երբ պարգևաբաշխութեան հանդէսը վերջացաւ, եպիսկոպոսը կարդաց օրհնութեան մաղթանքը: Այդ միջոցին սեղանատան մէջ հնչեցին պալատական նուագարանները, և թագուհին ամենայն սիրելութեամբ դարձաւ դէպի հանդիսականները, հրաւիրեց իւր մօտ ճաշելու:

Մինչև երեկոյ բազմութիւնը պալատի դռան հանդէպ, հրապարակի վրայ, անհամբերութեամբ սպասում էր նախարարներին: Երբ նրանք յայտնուեցան, լսելի եղան ուրախութեան բարձրագոյն աղաղակներ: Ամբոլի ոգևորութիւնը չափ չունէր: Ամեն կողմից շրջապատեցին սիրելի իշխաններին, ամեն կողմից նետվում էին, որ ձեռքերի վրայ բարձրացնեն, և այնպէս տանեն, հասցնեն նրանց մինչև իրանց օթեանները: Իշխանները համեստութեամբ մերժեցին այդ մեծ պատիւը: Բայց բազմութիւնը, դարձեալ նրանց առջևը ընկած, երգերով ու ցնծութեան ծափահարութեամբ տարան, հասցրին մինչև իրանց օթեանները:

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

(Կը շարունակուի):

ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԻՍԱԿԻՄՈ ՐՕՍՍԻՆԻ:

Իտալիոյ Բոսիոնի պատկանում է այն բաղադրութեամբ, որ մարդկանց կարգին, որոնց անունները չափանի են ամէն մի քիչ թէ շատ կը թուած մարդու: Այն տեսակ օպերաներ, ինչպէս օրինակ «Սէվիլայի սափրիչ» և «Վիւհէլմ Տէլլ»-ը, չափանի են ամբողջ եւրոպային և Ամերիկային: Բայց բազմաթիւ միջոց չէր ինքուրմ աշխարհի երաժշտագէտին: Նորան պատահել է երկտասարդ ժամանակ կուսել աղքատութեան և երաժշտական կրթութեան ձեռք բերելու ժամանակ ինքնուրու թեան գէյմ: Միայն չափազանց աշխատութեան և երաժշտական դարմանալի բեղմնավորութեան օգնութեամբ նա չաղթեց հանգամանքներին և 1823 թ. արդէն հրաւիրուած էր Լոնդոն, իսկ յետոյ Փարիզ, որ նշանակուեցաւ իտալական օպերայի տեսուչ: Այն ժամանակ նա 32 տարեկան էր, որովհետեւ ծնունդ էր 1792 թ. Պէդարոյում, հռոմեական կաթողիկոսական վերայ և գրել էր մինչև տասը օպերա: Յետոյ շարունակ մինչև 1829 թ. նորա փառքը աւելի և աւելի բարձրանում էր և վերջապէս նա տեղեկեց «Վիւհէլմ Տէլլ»-ը: Յետոյ մի տարօրինակ դէպք պատահեց. Բոսիոնին դադարեց գրելուց և գրելով քառատուն տարաւայ ընթացքում, շարունակ մինչև իւր մահը Փարիզում 1868 թ. նա երաժշտութեան հրաժարուեց և կարծես վախենում էր, որ «Վիւհէլմ Տէլլ»-ը բարձր աչք ևս ոչինչ չէ կարող ստեղծել: Այս տարի մայիս ամսում հասարակութիւնը ահամայն չիռեց Բոսիոնի մասին, որովհետեւ իտալացի տեղափոխեցին նորա գին Ֆլորենցիայի Ս. Խաչ տաճարը: Վաղուց Ֆլորենցիայի չէր եղել վկայ այս օրինակ հանդիսին, ինչպէս մայիսի 3-ի հանգիստը—մեծ երաժշտագէտի գին տեղափոխելու օրը: Յաղթական կամարները, իտալական քաղաքները, օտար աղքատ թիւնները ներկայացուցին իր, բազմաթիւ հետաքրքրութիւնները—այս բոլորը պայծառեցնում էր հանգիստը, որի ժամանակ լսվում էին Բոսիոնի արտագրութեան երգերի հնչունները:

Նոր նշանակելու հրահանգը Բոսիոնին: Վիեննայի մի հրէայ միտիոնէր, Բոսիոնի Ջալկինոն, թարգմանի է հրէական լեզուով Նոր կտակարանը, անգլիական հրէական մի ընկերութեան յանձնարարութեամբ և այս օրերս այս թարգմա-

նութիւնը լոյս է տեսել երկրորդ հրատարակութեամբ 120,000 օրինակ: Մի հարուստ շաղկապի գին է նոյնից հարեւր հազար օրինակ, որ և ձրի բաժանում է: Անգլիացի երկու միտիոնէր Վիեննայից ուղարկել են այդ հրատարակութեանը 200 րաբերի, որոնցից շատ քիչերն են դէմ եղել Նոր կտակարանի կարգադրւոյն: Հունգարական պատուաւոր և գիտնական րաբերներից մէկը, գոկտօր Լիխտենշտէյն, որը 35 տարուայ ընթացքում ուսուցչութեամբ է պարապել, հրացրել է իւր հաւատակիցներին երկու բրոշուրով, որ հաւատում է Յիսուսի Քրիստոսի աստուածային ծագմանը: Այդ բրոշուրները մեծ վէճ բարձրացրին, որովհետեւ գոկտօր Լիխտենշտէյն ապացուցանում է նոյնիսկ, որ Մովսիսական օրէնքին հաստատ է մնում, թէպէտ և հաւատում է Քրիստոսին, սրպէս Մէսիսային:

Իրաւիցի Բաթաւորի Էնցիկլոպարո-թիւնը: Իտալական Թագաւորը չափանի է իւր անսովոր կամքի օգտով և կենցաղաւորութեան կանոնաւորութեամբ: Իւր հանգստեցիւ հօր Վիկտօր Էմմանուէլի նման, նա սիրում էր ծիւղ և մի քանի տարի շարունակ չաճախ ծիւղում էր շատ թուր սիգարներ: Նորա բժիշկը ասաց, որ դա երկիւղալի է նորա համար և թագաւորը դադարեց ծխելուց: Նա արթնանում է առաւօտեան ժամի 6-ին և մինչև 7-ը պարապում է իւր առանձնարանում, իսկ յետոյ նախաճաշում է շատ չափաւոր: Ժամի 8-ից մինչև 9-ի կէտը կարգում է իւր թղթակցութիւնները և լրագրիւնները, յետոյ գնում է աշխարհահանգիս Պիացցօ-Վատտէլլօ, որ 2½ ժամ կանգնած, լսում է ճառեր կամ դրօշմում է աշխարհահանգիս շինութեան մէջ, լսում է, հարձուժում է անում, չնայելով մեքենաների ալմուկին և փառհատին: 12-ի 3/4-ին նա վերադառնում է տուն, նախաճաշում է և ընդունում է հիւրերին: 2-ի 3/4-ին գնում է գալլէթան, որ մնում է 2½ ժամ, նայում է և քննում Միլանի վանքի նոր մակարդակի նախագիծը: Ժամի 3-ին վերադառնում է տուն, և կէս ժամից յետոյ գնում է Վատտէլլօ-պացցօ ճիւղաւորներին նայելու: 7-ի 1/4-ին, վերադառնալով տուն, փոխում է զգեստը և 7-ի կէտին նստում է ճաշելու: Ժամի 10-ին թագաւորը գնում է թատրոն, և կէս ժամից յետոյ արդէն գուրտ է գալիս այնտեղից: Ժամի 12-ին նա ստացած նամակների պատասխաններ է գրում, պարապում է քարտուղարի հետ և գիշերուայ ժամի 1-ին պարկում է քնելու:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԱՔԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՈՅԻ

ԹԵՈՒՆՆԵՐԸ

Պ. Նշան Պէրպէրեանի հրատարակութեամբ նորից տըպագրվում է Կ. Պօլսում: Մինչև այժմ գուրտ էր եկած միայն երեք հատոր: Այս օրերս ստացանք չորրորդ հատորը: Իւրաքանչիւր հատորի գինն է մէկ ր.: Ճանապարհածախք մի հատորի համար 20 կոպէկ, չորս հատորի համար միասին 5() կ.

Դիմել՝ Тифлисть. Центральная Книжная торговля.

Երկրորդ տպագրութիւնը առաջինի համեմատ ութութեամբ աւելի շքեղ է, թուղթը ընտիր, պատկերները բաւարար և լեզուն մաքուր:

ՀԱՇՈՒԵԿԵՐՈՒ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԲԱՆԿԱՅԻ

ց1-ն Յունիսի 1887

Պ Ա Յ Ա Ն Զ Բ	Թիֆլիսում	Բազուայ բաժն.	Ընդամենը
1. Դրամարկ (առձևուն թղթադրամ)	56 145—31	8,750—38	64,895—69
2. Ընթացիկ հաշիւ Պետական բանկայի բաժնում	1,109,177—73	430,000 —	1,539,177—73
3. Զեղջումն (Disconto) մուրհակաց երկու ստորագրու թեամբ	1,594,995—25	472,421—03	2,067,416—28
4. Զեղջումն տոկոսաբեր թղթերի, կտրոնների և այլն	34,314—28	105—22	34,419—50
5. Փոխառութիւն գրաւականով՝			
ա) Պետութիւնից ապահովեալ տոկոսաբեր թղթերի	765,057—15	122,208 —	887,265 —15
բ) Պետական պարտքի	130,059 —	6,365 —	136,424 —
գ) Ապրանքների	— —	5,580 —	5,580 —
6. Բանկայի պատկանեալ տոկոսաբեր թղթեր	310,761—11	11,652 08	322,413—19
7. Ոսկի	2,695—03	116—18	2,811—21
8. Թղթակիցներ՝			
ա) Նոյա հաշիւ (Loro)	1,683,843—62	— —	1,683,843—62
բ) Բանկայի հաշիւ (Nostro)	1,678,404—82	— —	1,678,404—82
9. Բաժնի հաշիւը կենտրոնական վարչութեան հետ	373,505—45	— —	373,505—45
Կենտրոնական վարչութեան հաշիւը բաժնի հետ	— —	277,307—86	277,307—86
10. Բողոքուած մուրհակներ	381,464—60*)	— —	381,464—60
11. Պաշտօնաժամը անցուցուած փոխառութիւններ	12,350 —	1,200 —	13,550 —
12. Ընթացիկ ծախսեր	18,303—91	6,547—45	24,851—36
13. Կահարարի և սկզբնական ծախսեր	3,701—68	3,582—76	7,284—44
14. Յետ ստացուելիք ծախսեր	11,336—85	622—50	11,959—35
Ը. Ա.	8,166,115—79	1,346,458—46	9,512,574—25

*) Բողոքուած մուրհակներից փաստերը, որոնք կարող են տեղի ունենալ, ծածկելու համար յատկացրած է աւանձին գումար 129,491 ռ. 17 4.

Պ Ա Ր Տ Բ	Թիֆլիսում	Բազուայ բաժն.	Ընդամենը
1. Հիմնական դրամագլուխ	1,000,000 —	— —	1,000,000 —
2. Պահեստի դրամագլուխ	148,563—31	— —	148,563—31
3. Արդիւնք 1885 թ. ի պահեստ	129,491—17	— —	129,491—17
4. Դրամական աւանդներ՝			
ա) Պաշտօնաժամով	1,562,615 —	41,880 —	1,604,495 —
բ) Գ' Պահանջ	329,230 —	31,820 —	361,050 —
գ) Ընթացիկ հաշուով հատարակ	1,067,509—74	625,648—62	1,693,158—36
դ) Ընթացիկ հաշուով պաշտօնաւոր	— —	234,781—06	234,781—06
5. Թղթակիցներ՝			
ա) Նոյա հաշիւը (Loro)	1,242,741—06	— —	1,242,741—06
բ) Բանկայի հաշիւը (Nostro)	2,241,888—14	— —	2,241,888—14
6. Բաժնի հաշիւը կենտրոնական վարչութեան հետ	— —	367,528—87	367,528—87
Կենտրոնական վարչութեան հաշիւը բաժնի հետ	282,178—25	— —	282,178—25
7. Բանկայի բաժնետոմսերու անվճար կտրոնների բաշխը 1882, 1883 և 1884 թ.	2,927—60	— —	2,927—60
8. Չ'վճարուած տոկոսներ աւանդների, ընթացիկ հաշիւների և այլ գործողութեանց	57,793—55	7,326—93	65,120—48
9. Ստացուած տոկոսներ և յանձնարարականներ	73,939—10	29,742—16	103,681—26
10. Փոխանցիկ գումարներ	27,238—87	7,730—82	34,969—69
Ը. Ա.	8,166,115—79	1,346,458—46	9,512,574—25